

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: **СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ШЛЮБНО-
СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ**

Виконав: студентка 2 курсу, групи 8.0532-з
спеціальності 053– Психологія

Сердечна Регіна Євгеніївна

Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Залановська Л.І.

Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Мосол Н.О.

Запоріжжя
2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Сердечній Регині Євгеніївні

Тема роботи Соціально-психологічні особливості шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни

керівник роботи Залановська Л.І. к.психол.н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «26» 09 2023 року № 1504-с

2. Термін подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретико-методологічний аналіз літератури з питання дослідження соціально-психологічних особливостей шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни: проаналізувати сучасні дослідження соціально психологічних особливостей шлюбно- сімейних стосунків в умовах війни, з'ясувати соціально-психологічні особливості індивідууму в екстремальних умовах; провести дослідження соціально-психологічних особливостей шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни, розробити програму з подолання та попередження розвитку тривожних станів.
5. Перелік графічного матеріалу: 7 таблиць.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	<u>Залановська Л.І., доцент.</u>		
Розділ 1	<u>Залановська Л.І., доцент.</u>		
Розділ 2	<u>Залановська Л.І., доцент.</u>		
Розділ 3	<u>Залановська Л.І., доцент.</u>		
Висновки	<u>Залановська Л.І., доцент.</u>		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень–лютий 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень 2023 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	червень-серпень 2023 р.	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2023 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2023 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2023 р.	Виконано

Студент _____ Р.Є. Сердечна

Керівник роботи _____ Л.І. Залановська

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 84 сторінок, 7 таблиць, 47 джерел.

Об'єкт дослідження – сім'я в умовах війни.

Предмет дослідження – особливості шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни.

Мета роботи – визначення проблем та ризиків у шлюбно-сімейних відносинах в умовах війни та розробка програми з подолання та попередження окремих психічних станів.

Гіпотеза дослідження: припускаємо, що війна має негативний вплив на шлюбно-сімейні стосунки, та на емоційний стан індивідів, що призводить до підвищення рівня тривожності, депресії, страхів у сім'ї.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння; емпіричні методи: анкетування, тестування з використанням наступних методик: методика «Шкала тривожності» Дж.Тейлор; шкала депресії Бека; методика «Оцінка рівня тривожності по Б. Філліпсу»; методика тестування самопочуття, активності, настрою САН; методика тестування «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості ІСАС».

Наукова новизна полягає у систематизації та узагальненні наукових досліджень стосовно соціально-психологічних особливостей особистості в екстремальних умовах, виборі групи методів для проведення дослідження стосовно схильності до тривоги, депресії та насильства в шлюбно-сімейних стосунках під час війни.

Галузь використання: реабілітаційні центри для учасників війни, сімейні консультації для осіб, які будують стосунки в умовах війни.

ШЛЮБ, ВІЙНА, ТРИВОЖНІСТЬ, ПСИХІЧНІ СТАНИ, ЕКСТРЕМАЛЬНІ УМОВИ

SUMMARY

Serdechna R. Social-Psychological Features of Marital and Family Relationships in Conditions of War.

The work consists of an introduction, three chapters, conclusions, and a reference list, which includes 47 sources and is illustrated with 7 tables.

The master's thesis consists of 3 chapters that relate to marital and family relationships in conditions of war.

The object of the research is the features of marital and family relationships in conditions of war.

The subject of the research is the social-psychological features of marital and family relationships in conditions of war and the development of a program to overcome and prevent certain mental states.

The aim of the research is the risks and problems of the development of the Ukrainian family in conditions of war.

Research objectives:

1. Conduct a theoretical-methodological analysis of the literature on the study of social-psychological features of marital and family relationships in conditions of war.

2. Analyze modern research on the social-psychological features of marital and family relationships in conditions of war, clarify the social-psychological features of an individual in extreme conditions.

3. Conduct research on the social-psychological features of marital and family relationships in conditions of war, develop a program to overcome and prevent the development of anxious states.

Chapter 1 "Theoretical analysis of specific research methods of marital relationships" contains a review of historical studies in the field of marital

relationships, key methods of defining the essence of marriage, and the classification of forms of marital ties in society.

Chapter 2 "Analysis of modern research on the social-psychological features of marital and family relationships in conditions of war" contains a study of the functioning of the family institution in conditions of war, characteristics of anxious states of personality and their explanatory theories, and a description of the psychological features of an individual in extreme conditions.

Chapter 3 "Empirical research of social-psychological features of marital and family relationships in conditions of war" contains a description of approaches to studying the impact of war on marital and family relationships, as well as the results of the research, their analysis, and the development of a program to overcome and prevent the development of anxious states during wartime.

The analysis of the results proved the effectiveness of the implemented program for developing self-esteem in elementary school children with intellectual disabilities.

Keywords: marriage, war, anxiety, mental states, extreme conditions.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОКРЕМИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН.....	11
1.1 Огляд історичних досліджень у сфері шлюбних відносин.....	11
1.2 Ключові методи визначення есенції шлюбу.....	18
1.3 Класифікація форм шлюбних зав'язків у суспільстві.....	22
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	29
2.1 Дослідження функціонування інституту сім'ї в умовах війни.....	29
2.2 Характеристика тривожних станів особистості та їх пояснювальні теорії.....	37
2.3 Психологічні особливості індивідууму в екстремальних умовах.....	46
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	55
3.1 Підходи до дослідження впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки.....	55
3.2 Організація та методи емпіричного дослідження.....	60
3.3 Результати дослідження, їх аналіз та розробка програми з подолання та попередження розвитку тривожних станів під час війни.....	67
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80

ВСТУП

Кваліфікаційна робота магістра присвячена аналізу соціально-психологічних особливостей шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни, темі, яка в останні роки набула особливої актуальності та значення. В умовах війни сімейні стосунки відчувають значний тиск та зазнають радикальних змін, що вимагає глибокого розуміння та дослідження.

Актуальність дослідження. Складні і трагічні періоди соціально-демографічних випробувань, найбільшими з яких є війни, не тільки міняють умови життєдіяльності населення, але і впливають на соціальні інститути суспільства, створюючи численні ризики розвитку, «перебудовуючи» ієрархію функцій і націлюючи їх на збереження соціального організму та людського потенціалу країни. Сім'я є базовим інститутом суспільства, який зазнає потужного впливу війни і тих деструктивних процесів, що продукує війна. Саме сім'я є одним із основних інститутів, який сприяє продовженню життєдіяльності населення, а отже, і всього суспільства у цих критичних умовах.

У передвоєнні десятиріччя розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямку, що й в інших європейських країнах, і сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя - плюралізація форм сімейних об'єднань та шлюбних відносин, підвищення віку одруження та народження дітей, поширення позашлюбної народжуваності - поєднувався з досить високим рівнем шлюбності та збереженням сімейної солідарності поколінь. Сімейна структура населення була типовою для сучасного розвиненого суспільства: поширення «класичних» типів сімей (прості та розширені нуклеарні сім'ї, в яких проживало більшість населення) поєднувалось з поступовою трансформацією сімейної структури - звичними стали однобатьківські та реструктуровані сім'ї, транснаціональні сім'ї, прийомні сім'ї, шлюбні союзи без офіційної реєстрації.

Найбільш гострими проблемами української сім'ї упродовж двох останніх десятиліть були: нестабільність шлюбу, високий рівень розлучення населення; масова однодітність українських сімей; невиконання частиною сімей своїх батьківських обов'язків, що спричинило появу проблеми соціального сирітства; велика кількість однобатьківських сімей (у 2021 р. у 17,9 % сімей з дітьми діти не мали одного чи обох батьків); не вирішені гендерні проблеми сімейного життя.

Повномасштабна війна Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, перервала природний процес життєдіяльності та розвитку української родини, змінила умови її життєдіяльності, загострила наявні і спровокувала нові проблеми і ризики. Загибель великої кількості людей (військовослужбовців і цивільного населення), вимушена масова міграція всередині країни та за її межі стали причинами деформації та часткової дезорганізації демографічного та соціально-економічного розвитку. У цих умовах надважливо зрозуміти проблеми та ризики для української сім'ї, яка є базовим інститутом суспільства, а також її роль у цих екстремальних умовах, адже війна залишила відбиток на житті та психіці кожного українця. Страх, депресії, зриви, апатія, поганий настрій, нав'язливі думки супроводжують усіх, хто побачив і відчув війну. Не є винятком і проблеми, що виникають у родині, сімейних стосунках.

Отже, наше дослідження на тему «Соціально-психологічні особливості шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни», є актуальним.

Об'єкт дослідження – сім'я в умовах війни.

Предмет дослідження – особливості шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни.

Мета роботи – визначення проблем та ризиків у шлюбно-сімейних відносинах в умовах війни та розробка програми з подолання та попередження окремих психічних станів.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз літератури з питання дослідження соціально-психологічних особливостей шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни.

2. Проаналізувати сучасні дослідження соціально психологічних особливостей шлюбно- сімейних стосунків в умовах війни, з'ясувати соціально-психологічні особливості індивідууму в екстремальних умовах.

3. Провести дослідження соціально-психологічних особливостей шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни, розробити програму з подолання та попередження розвитку тривожних станів.

Гіпотеза наукового дослідження – припускаємо, що війна має негативний вплив на шлюбно-сімейні стосунки, та на емоційний стан індивідів, що призводить до підвищення рівня тривожності, депресії, страхів у сім'ї.

Методи дослідження:

1 Теоретичні методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння.

2 Емпіричні методи: анкетування, тестування з використанням наступних методик: методика «Шкала тривожності» Дж.Тейлор; шкала депресії Бека; методика «Оцінка рівня тривожності по Б. Філіпсу»; методика тестування самопочуття, активності, настрою САН; методика тестування «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості ІСАС».

3 Методи обробки емпіричних даних: методи математико-статистичної обробки отриманих даних та їх якісної інтерпретації.

Наукова новизна та теоретичне значення роботи полягає у систематизації та узагальненні наукових досліджень стосовно соціально-психологічних особливостей особистості в екстремальних умовах, виборі групи методів для проведення дослідження стосовно схильності до тривоги, депресії та насильства в шлюбно-сімейних стосунках під час війни.

Практичне значення дослідження. Отримані результати можуть бути використані для розробки та імплементації програм з подолання та попередження психічних станів у шлюбно-сімейних стосунках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОКРЕМИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН

1.1. Огляд історичних досліджень у сфері шлюбних відносин

Історія шлюбних відносин охоплює великий проміжок часу і різні культурні контексти. Від найдавніших часів, коли шлюбні зв'язки мали переважно соціальний та економічний характер, до сучасних форм, де акцент робиться на емоційний зв'язок та особистісне вдосконалення, шлюб пройшов складний шлях розвитку. Історичні дослідження виявляють, як змінилися ролі чоловіків і жінок у шлюбі, як вплив релігії та законів формували шлюбні відносини та як економічні та соціальні умови впливали на характер та стабільність шлюбних зав'язків.

Особливу увагу в цьому огляді приділяється змінам у ставленні до шлюбу, дослідженню культурних і регіональних відмінностей, а також вивченню впливу історичних подій, таких як війни, економічні кризи, на шлюбні відносини. Це дозволяє нам краще зрозуміти, як минуле впливає на сучасні тенденції та виклики у сфері шлюбних стосунків.

В огляді історичних досліджень шлюбних відносин, важливо враховувати, як різні культури та епохи впливали на поняття вірності, любові та родинних обов'язків у шлюбі. Наприклад, у деяких давніх культурах шлюб був швидше угодою між сім'ями, ніж відносинами між індивідами. Це привело до того, що в багатьох випадках особисті почуття та вибір були відсунуті на другий план. Також історичні дослідження охоплюють вивчення впливу промислової революції та сучасності на шлюбні стосунки. Зі зростанням урбанізації та зміною економічних умов з'явилася нова динаміка в шлюбних відносинах, зокрема з'явилася більша свобода вибору партнера та акцент на емоційну сумісність [1].

Історичний аналіз також включає вивчення ролі гендерних стереотипів і очікувань. Це дослідження дає змогу зрозуміти, як традиційні гендерні ролі та норми впливали на шлюб і як ці ролі та норми еволюціонували з часом. В огляді також важливо звернути увагу на релігійні та етичні аспекти шлюбу. Різні релігії та культури надають різне значення шлюбу, встановлюють різні правила і норми для шлюбних відносин, що впливає на ставлення до шлюбу, його роль та значення в суспільстві.

Від давніх часів, коли закони та звичаї були суворими та часто не відображали особистих бажань індивідів, до сучасної епохи, де права та свободи особистості стали пріоритетом, законодавство значною мірою вплинуло на формування шлюбних відносин [2]. Особливу увагу в історичному контексті заслуговують періоди великих соціальних змін, такі як реформація, просвітництво, та різноманітні рухи за права жінок. Ці події внесли значні зміни в уявлення про шлюб, зокрема щодо рівності партнерів, вибору та розірвання шлюбу. Також неможливо ігнорувати вплив еволюції сексуальної моралі на шлюбні відносини. Історичний огляд демонструє, як суспільні та культурні уявлення про сексуальність, романтичні стосунки та вірність еволюціонували, і як ці зміни вплинули на шлюбні структури та очікування від шлюбу. Крім того, важливим аспектом історичного дослідження є вплив війн, міграції та глобалізації на шлюбні відносини. Ці фактори не тільки змінили демографічний склад суспільств, але й внесли нові виклики та перспективи в шлюбні стосунки, наприклад, через збільшення міжкультурних шлюбів та зміни у традиційних ролях у сім'ї.

У рамках огляду історичних досліджень у сфері шлюбних відносин, важливо враховувати широкий спектр наукових праць, які були проведені з метою вивчення різних аспектів шлюбу в історичному контексті. Ці дослідження охоплюють різні періоди та культури, вивчаючи, як шлюбні відносини еволюціонували та були змодельовані соціальними, культурними, релігійними та економічними факторами.

1. Дослідження Давнього Світу: Вчені досліджували шлюбні звичаї та закони стародавніх цивілізацій, таких як Єгипет, Греція та Рим. Ці роботи включають аналіз юридичних документів, літературних творів та археологічних знахідок, щоб виявити вплив релігійних вірувань, соціального статусу та майнових прав на шлюб.

2. Середньовічні дослідження: Вивчаючи середньовічний період, історики зосередилися на ролі церкви у визначенні шлюбних норм та впливі феодальної системи на сімейні структури. Також були досліджені звичаї, пов'язані з приданим, весільними обрядами та правовим статусом жінок у шлюбі.

3. Ранньомодерні дослідження: В епоху Ренесансу та Просвітництва вчені вивчали, як змінився статус шлюбу, зокрема через розвиток ідей романтичної любові та індивідуалізму. Дослідження в цей період включають аналіз літературних та художніх творів, що відображають зміну ставлення до шлюбу.

4. Дослідження Індустріальної Революції: Ці дослідження фокусуються на тому, як індустріалізація та урбанізація вплинули на сімейні структури, гендерні ролі та шлюбні патерни. Вчені аналізують демографічні зміни, міграційні патерни та зміну в ролі жінок в суспільстві.

Сучасні дослідження: Вивчення шлюбу в 20-21 століттях включає аналіз законодавчих змін, соціальних рухів, які вплинули на шлюбні права та свободи, та культурних трансформацій, що відбулися у суспільстві. Дослідники звертають увагу на зміни у визначенні та прийнятті різних форм шлюбу, зокрема на визнання одностатевих шлюбів, інтеркультурних та міжрасових союзів.

Історіографія дослідження шлюбних стосунків – це комплексний аналіз та оцінка різноманітних наукових, історичних, та соціологічних праць, які були присвячені вивченню шлюбу протягом різних історичних періодів. Історіографія дає можливість зрозуміти, як змінювалося розуміння шлюбу у різні епохи, відображаючи соціальні, культурні, релігійні та економічні зміни в

суспільстві [3]. Цей комплексний підхід включає аналіз давніх текстів, середньовічних хронік, ренесансних трактатів, а також сучасних соціологічних та психологічних досліджень. Історіографічний огляд дозволяє виявити ключові моменти в історії шлюбу, наприклад, як змінювалася роль шлюбу у суспільстві, як еволюціонували права та обов'язки подружжя, а також як розвивалися уявлення про любов та вірність. Особливу увагу в історіографії приділяється впливу великих історичних та соціальних подій на шлюбні стосунки. Наприклад, дослідники аналізують, як війни, економічні кризи, соціальні реформи, технологічний прогрес та глобалізація впливали на шлюбні звичаї та законодавство. Також важливою є аналіз різноманітних теоретичних підходів, які були використані для вивчення шлюбних стосунків. Це включає погляди класичних філософів, релігійні та моральні інтерпретації, а також сучасні соціологічні та психологічні теорії. Історіографія включає в себе і вивчення еволюції гендерних ролей та їх впливу на сімейні відносини.

Сім'я та шлюб, затверджені у найглибших шарах суспільної історії, довго перебували у полі академічного недогляду, зумовленого спрощеним розумінням їх еволюції [4]. Аналітичні дискурси традиційно обмежувалися двома моделями: проміскуїтетом, що описує неструктуровані сексуальні зв'язки, та патріархальною сім'єю. Однак, застосування більш нюансованого підходу до вивчення родових систем і міфологічних текстів виявило багатогранність шлюбних структур, простежуючи їхню трансформацію від первісності до сучасності.

Один із першопроходьців у розгляді цієї історичної варіабельності був І. Я. Баховен, який у своїй монументальній праці «Материнське право. Дослідження гінекократії старого часу та його релігійної й правової природи» розгорнув концептуальний аналіз [5]. Він інтерпретував еволюцію шлюбних відносин через призму релігійної динаміки, стверджуючи, що зміни в релігійних переконаннях, включаючи появу нових божеств і ідеологій, поступово витіснили старі божественні образи, впливаючи на соціальне становище чоловіків та жінок. Таким чином, Баховен аргументує, що не стільки

матеріальні умови життя, як релігійне відображення цих умов у свідомості людей відіграло ключову роль у формуванні суспільних відносин між статями.

Містицизм, що іманентний у підходах Бахофена до історичної еволюції шлюбних стосунків, зазнавав рішучої критики з боку Енгельса, незважаючи на непересічність і новаторськість ідей Бахофена в даній сфері. Шотландський юрист Дж. Ф. Мак-Леннан також здійснив спробу історичної реконструкції шлюбних відносин, яку він представив у своєму дослідженні «Первісний шлюб», де описав екзогамні та ендогамні моделі шлюбу [5].

Пізніше, американський вчений Морган, аналізуючи родинні системи корінних жителів Америки, висунув гіпотезу про поступовий перехід від проміскуїтету до більш регламентованих шлюбних форм. За його словами, еволюція шлюбних стосунків була значною мірою зумовлена заборонаю інцесту, відповідно до логіки природного відбору. Енгельс, коментуючи це, зазначив: «Заборона на інцест, шляхом послідовного виключення спочатку ближчих, а потім дедалі віддаленіших родичів, зрештою, робить будь-яку форму групового шлюбу практично нездійсненною, залишаючи за собою тільки слабо зв'язану пару, яка є основною одиницею шлюбу» [6]. При цьому, природний відбір досяг свого апогею впливу на сімейні стосунки в контексті парної сім'ї, після чого історичні фактори почали грати домінуючу роль. Енгельс аргументував, що природний відбір завершив свою роль, розширюючи заборону на шлюбні зв'язки, і без дії нових соціальних рушійних сил, перехід від парної форми до іншої форми сім'ї був би неможливий.

Економічний розвиток виступає як ключовий момент у революції шлюбних структур, особливо у переході від епохи полювання до аграрного суспільства. Ця зміна породила збільшення виробничих надлишків, що зосередили багатство у руках чоловіків, які традиційно володіли засобами виробництва. Це накопичення багатства сприяло реформуванню традицій успадкування, при цьому зростає необхідність у передачі спадщини власним дітям, що, у свою чергу, веде до закріплення жорсткої моногамії для жінок, витісняючи матрілінійну систему спадкування.

З цього випливає, що як чоловіки, так і жінки, мають природну схильність до полігамії, але традиційна сім'я, яку ми знаємо сьогодні, сформувалася під тиском економічних умов. Патріархальна сім'я, що є організацією осіб під владою батька, займає своє місце в історії цього переходу.

В контексті класичної філософії, стародавні грецькі мислителі вже розуміли необхідність переосмислення традиційних сімейних структур. Платон, зокрема, у своєму трактаті «Держава», розглядав традиційну сім'ю як потенційну загрозу ідеальній державі. Він підкреслював важливість шлюбу, але водночас відкидав ідею неконтрольованих статевих стосунків, висловлюючи переконання, що у ідеальній державі необхідно регулювати такі відносини для досягнення загального блага [7].

Трансформація шлюбних відносин на території України пройшла через складний шлях, в якому християнські доктрини відіграли значну роль, впроваджуючи концепції одношлюбності, подружньої вірності та суспільної ієрархії, що визнавала чоловіка главою родини. Втім, сімейний лад Київської Русі відображав релікти язичницьких традицій, особливо в контексті статусу жінки. Бурова у своїй монографії розкриває цю тематику, акцентуючи на відмінності ролей та обов'язків у давньоруській сім'ї.

Згідно з її аналізом, відносини між чоловіком та жінкою базувалися не на схемі домінування, а на ініціальной конфліктності між статями. У слов'янському язичництві жінка мала статус, відмінний від підпорядкованого, і її не вважали істотою другого сорту. Ця концепція підкреслює, що жінка володіла унікальними якостями, відрізняючись від чоловіка.

Цей розподіл ролей виявився в територіальному поділі влади: жінка займала провідну роль у домашньому господарстві, тоді як чоловік відповідав за зовнішні справи. На рубежі XVIII та XIX століть панування чоловіка у шлюбних стосунках базувалося на природному праві, акцентуючи на фізичній перевазі чоловіків, що призвело до формування ідеології подвійних стандартів [8]. Фіхте та Кант, зокрема, підтримували цю ідею, встановлюючи різні

моральні норми для чоловіків та жінок, зокрема в контексті подружньої зради, де жінка, яка зрадила, підлягала жорстокому покаранню [9].

Шлюбні традиції українців у період XVII–XIX століть відзначалися вражаючою стабільністю та консерватизмом, зберігаючи свої особливості майже без змін на протязі віків. Звичаєве право, яке регулювало вікові межі, моделі та умови шлюбу, було тісно інтегровано з державним законодавством [10]. З кінця XVIII століття роль церкви у регуляції шлюбно-сімейних відносин значно зростає, отримавши підтримку держави та відображення у шлюбному законодавстві. Сучасне суспільство відходить від цієї строгої релігійної регламентації. Церемонії вінчання в церкві залишаються популярними серед молодят, але вони вже не є гарантом стабільності сімейних відносин. Сучасні рухи, що пропагують традиційні сімейні цінності, спираються на ці історично закоренілі уявлення про шлюб.

Доіндустріальне українське суспільство мало характерну шлюбну поведінку: висока інтенсивність шлюбності, ранні шлюби, сезонні коливання шлюбності, зумовлені сільськогосподарськими та релігійними циклами, та модель «шлюбу на все життя» [11]. Ця модель збереглася до початку XX століття, навіть коли суспільство рухалося шляхом індустріалізації і потребувало змін. Шлюбне законодавство, засноване на релігійній моралі, залишалося фактично незмінним до радикальних перетворень початку XX століття. Процес переходу України від традиційної розширеної патріархальної родини до ядерної сім'ї тісно пов'язаний з епохою індустріалізації та урбанізації, яка відбувалася в рамках Радянського Союзу та суспільних перетворень XX століття. У цьому контексті важливим аспектом є рівень розлучуваності, який значно зріс у 1970-х роках, відображаючи глибші соціальні зміни [3].

Балабух проводила аналіз сучасних цінностей у шлюбі, відзначаючи, що зменшення вільного часу інтенсифікувало віддаленість у сімейних відносинах, замінивши якісне виховання стандартним шляхом «ясла-дитячий садок-школа», внаслідок чого виростили покоління, чужі сімейним цінностям. Також були

послаблені традиційні християнські основи шлюбу, оскільки держава узяла на себе роль контролера приватного життя, знецінивши церковний шлюб. Ці зміни мали негативний вплив на стан української сім'ї. Ляшенко внесла значний вклад у дослідження сімейних ролей та альтернативних типів шлюбу в українському контексті, вивчаючи сучасні установки подружніх ролей.

Дослідження вчених підтверджують, що в основі моногамної сім'ї лежать такі фактори, як природний відбір та економічні передумови, які тісно пов'язані з обмеженням прав жінки [13]. В епоху технологічних змін та модернізації ця традиційна модель сім'ї виявилася у кризі. Завдяки зростаючій економічній самостійності жінок, стара модель економічної залежності від чоловіка втратила свою вагу. Таким чином, для підтримки стабільності шлюбно-сімейних відносин потрібно знайти нове підґрунтя, яке б відповідало потребам сучасного суспільства.

1.2. Ключові методи визначення есенції шлюбу

Сім'я як фундаментальна одиниця суспільства відіграє вирішальну роль у його структурному і функціональному розвитку. Вона може бути досліджена як соціальний інститут, що взаємодіє з більш широкою соціальною структурою, і як мікросоціальна група, де важливими є внутрішньогрупові взаємодії та міжособистісні стосунки.

Шлюб, як основна передумова для створення сім'ї, володіє широким спектром значень, які еволюціонували із часом. Е. Гідденс характеризує шлюб як сексуальний союз двох дорослих осіб, який отримує суспільне визнання та схвалення [14]. Однак у сучасному світі роль суспільного схвалення шлюбу зменшується, а акцент зміщується на особистісний аспект, відсуваючи на задній план його соціальне значення. Сучасний шлюб розширює свої границі, включаючи в себе нові форми, такі як гомосексуальні шлюби чи шлюби людей похилого віку. Для повноцінного розуміння шлюбу необхідно вивчити його функції, перша з яких - інституційна. Ця функція передбачає офіційне визнання

шлюбу державою та регулювання шлюбних форм і майнових відносин. Реєстрація шлюбу встановлює не лише права та обов'язки подружжя, але й забезпечує державний захист і підтримку сімейних відносин.

Відкритий шлюб представляє собою альтернативу інституційній функції офіційного шлюбу. У відкритому шлюбі дві людини підтримують романтичні стосунки, зберігаючи при цьому свої права і обов'язки передбачені законодавством. Партнери відкритого шлюбу не обов'язково ведуть спільне господарство або виховують дітей разом, хоча такі варіанти також можливі. Поняття позашлюбної дитини, яка народжується від партнерів поза офіційним шлюбом, стало актуальним лише після з'явлення інституту шлюбу.

Слід відзначити, що в сучасному суспільстві офіційна реєстрація шлюбу поступово втрачає свою значущість. Зростає популярність цивільних шлюбів, які не регулюються законодавством. Якщо раніше такі союзи можливо було осуджувати суспільством, то сьогодні вони прийнятні для значної частини населення.

«Дослідження показують, що 68% опитаних позитивно ставляться до альтернативних шлюбів, які не реєструються офіційно» [15].

Незважаючи на це, офіційна реєстрація шлюбу надає численні переваги в плані правового захисту учасників шлюбу, розподілу майна та успадкуванню. Проте процес розірвання офіційного шлюбу є однією з найстресовіших подій у житті людини, і ця складність, разом із небажанням нести високу відповідальність за сімейні стосунки, знижує кількість зареєстрованих шлюбів.

Економічна функція шлюбу передбачає взаємодопомогу в забезпеченні членів подружжя, дітей і похилих родичів. У випадку цивільного шлюбу, невиконання цих обов'язків може вимагати додаткового підтвердження їх наявності. Також, у випадку спадщини приватної власності, необхідно вказати наявність шлюбних стосунків [16]. Економічні мотиви можуть стати основною мотивацією для вступу у шлюб. Хоча це може не відповідати первинній меті шлюбу - створенню сім'ї, економічні вигоди часто важливі. Господарський та економічний прогрес розширює можливості для заробітку як для чоловіків, так

і для жінок. Це змінює динаміку шлюбних стосунків. Модель відкритого шлюбу передбачає можливість кар'єрного розвитку для обох партнерів, а також взаємну економічну підтримку. Обов'язки у сім'ї розподіляються не за гендерним принципом, а на основі взаємодопомоги. Отже, економічна функція у відкритому шлюбі реалізується, але відповідальність за неї несуть обидва партнери, а не лише один з них.

Функція ініціації в шлюбі, коли перебування в ньому розглядається як соціальна норма, стає ознакою соціальної зрілості особи. Проте, у цивільному шлюбі, де існує певна невизначеність сімейного статусу, ця функція може бути ускладненою, особливо в очах друзів, родичів та самих шлюбних партнерів. Зараз у сучасному суспільстві значення цієї функції зменшилося, і соціальна зрілість оцінюється за іншими ознаками, такими як рівень освіти, кар'єрний розвиток та матеріальне становище [17]. У відкритому шлюбі функція ініціації виконується більш повноцінно, оскільки обидва партнери вважають себе повноцінними членами сім'ї і мають визнаний статус у суспільстві. Щодо сексуальної функції, вона регулює та контролює сексуальну поведінку в контексті шлюбу. У сучасному урбанізованому суспільстві ця функція набуває більшого значення при укладанні ранніх шлюбів. Проте вона може бути виконана або не виконана як у офіційному, так і в цивільному шлюбі [18].

Слід відзначити, що сексуальна функція шлюбу поступово втрачає свою нерозривну зв'язок з цим інститутом через сексуальну революцію. Ці зміни включають у себе стирання подвійних стандартів в статевій моралі, відокремлення сексуальності від функції дітонародження, визнання права жінок на власну сексуальність та насолоду, комерціалізацію сексу, підвищення толерантності до різних форм статевої відносин та розширення сексуальної практики [19].

За результатами опитувань щодо мотивів вступу в шлюб, можна зазначити, що переважна більшість людей налаштовані дуже романтично. Основними мотивами для шлюбу визнаються любов і бажання мати поруч рідну людину. Зазвичай матеріальні фактори не вважаються першочерговими

(принаймні, це не акцентується). Бажання мати спільних дітей також не є основним мотивом для шлюбів [20].

Дослідження Романа Хавули, що стосувалося визначення молоддю поняття «шлюб», ілюструє ціннісне значення цього інституту. Майже дві третини опитаних молодих людей визначали шлюб як основу для особистого щастя, третина розглядала його як формальну фіксацію стосунків між людьми, і лише невеликий відсоток (2-3%) розглядали шлюб як соціальну необхідність, регламентовану суспільством [21].

У сучасному суспільстві, цінність шлюбу визнається переважно з емоційної точки зору. Щасливий шлюб, на думку багатьох, ґрунтується на любові. «Емоційна функція в шлюбі на сьогодні має найвище значення, але деякі фахівці стурбовані тим, що це може сприяти масовій нестійкості шлюбів, оскільки емоційна сфера менше піддається регулюванню. В цивільному шлюбі цю функцію можна реалізувати, але це залежить від характеру відносин між подружжям» [22].

Сучасна статева любов відрізняється від простого статевого потягу та еросу стародавніх греків на кількох рівнях. По-перше, вона передбачає взаємну любов між коханою парою, де жінка знаходиться в рівному статевому становищі з чоловіком. В цьому контексті згода жінки стає обов'язковою, на відміну від античного еросу, де це не завжди було необхідним.

По-друге, сучасна статева любов може бути настільки сильною і тривалою, що навіть розлука та неможливість спільного життя стають великим нещастям для обох партнерів. Вони готові піти на великий ризик, навіть ставлять своє життя на карту, лише щоб належати один одному. Це суттєво відрізняється від минулого, коли такі ризики приймалися лише у випадках порушення подружньої вірності.

По-третє, в сучасному суспільстві з'явився новий моральний критерій для оцінки та розуміння статевого зв'язку. Вже не лише питають, чи був він шлюбним або позашлюбним, але і цікавляться, чи виник цей зв'язок на основі взаємної любові. Моральна оцінка статевого зв'язку стала більш складною і

вимагає врахування фактору взаємної прив'язаності та емоційної зв'язаності між партнерами [23].

Ця ціннісна переорієнтація істотно змінює соціально-економічні устої, сприяючи великомасштабній демократизації міжособистісної сфери. Зміни в сфері інтимності співвідносяться з демократизацією суспільної сфери та розвитком нових варіантів відносин. Ця трансформація може суттєво вплинути на сучасні інститути загалом, оскільки суспільний світ, де емоційні досягнення переважають над прагненням до економічного зростання, відрізняється від сучасного світу.

Соціальний зміст шлюбу включає економічну та емоційно-психологічну складові. Економічна складова передбачає поділ праці і обов'язків у подружньому житті, включаючи матеріальне забезпечення один одного. Емоційно-психологічна складова охоплює почуття подружжя один до одного, їх духовну близькість і моральну свідомість [24]. Вибір партнера також є важливим аспектом соціального відношення в шлюбі.

Отже, шлюб виконує різні соціальні функції, включаючи стабілізацію і санкціонування задоволення господарських, емоційно-сексуальних, психологічних і батьківських потреб. В сучасних умовах визначення шлюбу стає більш складним завдяки різним аспектам, таким як статеві приналежності учасників, кількість учасників, офіційна реєстрація та суспільне визнання. Проте основне, що залишається незмінним, - це співжиття та взаємодія людей в рамках шлюбу, спрямована на тривале спільне життя.

1.3. Класифікація форм шлюбних зв'язків у суспільстві

Існує різноманітність видів шлюбів, яка залежить від різних факторів, таких як кількість учасників, стать шлюбного партнера, ціннісні орієнтації в шлюбному житті, процедура реєстрації шлюбу та взаємні права і обов'язки щодо шлюбного партнера.

«Форми шлюбу включають моногамію та полігамію, де остання поділяється на полігінію (один чоловік з кількома дружинами) і поліандрію (одна жінка з кількома чоловіками). Також існує груповий шлюб, де кілька чоловіків утримують статеві відносини з кількома жінками» [25].

Важливо зазначити, що в різних культурах багатоженство суворо регламентується законами. Чоловік несе відповідальність за матеріальне забезпечення всієї родини. Поліандрія була характерною для регіонів з холодним кліматом та невеликою кількістю населення. Українське суспільство відзначається переважанням моногамії, оскільки інші форми стосунків не відповідають традиціям та цінностям української культури, яка базується на християнських цінностях. Ще одним критерієм для класифікації шлюбних відносин є вибір партнера, яким він обирається зі свого соціального кола або з іншої соціальної групи. У минулих спільнотах вибір партнера контролювався двома принципами: екзогамією (за межами певної групи) та ендогоамією (всередині певної групи)

У сучасному суспільстві принцип вибору партнера може виявлятися в тому, що пари часто обирають собі партнерів зі свого соціального «кола». Люди з багатих сімей часто надають перевагу спадкоємцям багатих родин.

«Щодо місця проживання новоствореної пари, існують різні форми. Це патрилокальне поселення (проживання біля батьків чоловіка), матрилокальне поселення (проживання біля батьків дружини) і неолокальне поселення (проживання окремо від батьків). У минулому патрилокальне поселення було найпоширенішим для молодих пар, але на сьогоднішній день спостерігається тенденція до збільшення неолокальних поселень молодих подружжів» [26].

При вивченні сучасних форм шлюбу можна раціонально виділити сімейно-шлюбні відносини, які відповідають традиційній моделі, і альтернативні форми шлюбу, які виникають в опозиції до загальних соціальних норм.

«Традиційний шлюб - це форма, яка спирається на загальноприйняті соціальні норми і стереотипи. Альтернативний шлюб - це форма, яка

акцентується на особистих потребах кожного партнера, навіть якщо вони суперечать загальноприйнятим соціальним нормам» [27].

До альтернативних видів шлюбу включають сезонні, гостьові, комунальні, відкриті, фактичні (незареєстровані) та гомосексуальні шлюби.

Давайте докладніше розглянемо кожен із цих видів шлюбних відносин.

«Сезонний шлюб (або обмежена за часом сім'я) - це відносини, які закріплюються на певний строк і автоматично розглядаються як розірвані після його закінчення. Подружжя має можливість переоцінити всі плюси та мінуси спільного життя і визначити, чи бажає вони розлучитися чи продовжити відносини на ще один період. Прихильники цієї форми шлюбу вважають, що дорослі люди можуть вирости зі стосунків, які вони бачать як «дитячі» [28]

Існують певні різновиди шлюбів, які можуть виявляти цікаві особливості та складні взаємовідносини серед подружжя. Деякі з них розглядаються як шлюб на все життя при його заключенні, але з часом розпадаються через відсутність необхідності і потреб в таких взаємовідносинах.

Ще одним видом шлюбу, який не є типовим для українського суспільства, є комунальний шлюб, також відомий як «шведська сім'я» [29]. У таких сім'ях живуть декілька чоловіків і декілька жінок, і їхні стосунки базуються не стільки на спільному сексі, скільки на спільному господарстві і дружніх відносинах. Якщо в таких сім'ях народжуються діти, то вони виховуються всіма членами «комуни» з ідеєю розширеного сприйняття різноманітності світу. Інший нестандартний вид шлюбу, який здобуває популярність, це відкритий шлюб. Цей тип шлюбу можливий в українському суспільстві, але зазвичай не публікується і приймається в закритих спільнотах. У відкритому шлюбі подружжя допускає захоплення та інтимні зв'язки поза межами шлюбу на основі взаємної довіри, відкритості, поваги до особистого життя та інтересів партнера. Шлюб, який в цілому не суперечить загальноприйнятим моральним уявленням, але не відповідає традиційним ідеалам українського суспільства, це гостьовий шлюб. У цьому виді шлюбу пара зареєстрована, але живуть окремо, зустрічаються періодично, проводять час разом, але не підтримують спільне

господарство. Вони мають свободу від сімейних обов'язків і живуть своїм власним життям відокремлено один від одного.

Сім'я - це поняття, яке охоплює відносини між особами, навіть якщо вони не проживають разом через різні обставини, такі як навчання, робота, лікування або потреба у догляді за батьками, дітьми і з інших важливих причин [30]. В Україні правова основа для існування таких сімей називається гостьовим шлюбом. У деяких випадках гостьовий шлюб може бути не вибором подружжя, а результатом зовнішніх обставин. Наприклад, це може стосуватися сімей моряків, де чоловік проводить багато часу в морських відрядженнях протягом року або навіть довше. «У таких сім'ях подружжя намагається підтримувати традиційні стосунки, спільне господарство, але фактично вони проводять більшу частину року окремо один від одного. Дружина в цей час перебирає на себе всі домашні обов'язки і виховання дітей» [31].

У таких випадках важливо, як атмосфера в цій сім'ї. Дружина може звикнути до самотнього проживання, але відчувати себе обмеженою у відсутності чоловіка. З іншого боку, чоловікові може бути важко психологічно адаптуватися до домашнього життя після тривалого перебування поза дому. Це може вплинути на їхні стосунки та взаємодію. Крім того, гостьовий шлюб може призвести до втрати зв'язку батька з дітьми через його відсутність при важливих моментах у житті дітей. Цей вид шлюбу може бути характерним для військовослужбовців, а також гастролюючих артистів та інших професій, які вимагають тривалої відсутності від дому.

Дослідниця Ляшенко виділяє певну форму шлюбу, яку вона називає раціональним шлюбом. Цей вид шлюбу не є рідкістю в історичній перспективі і в сучасному суспільстві відомий як раціональний шлюб. Визначення раціонального шлюбу полягає в тому, що він передбачає певну конкретно оговорену вигоду, будь то економічна, психологічна, сексуальна, господарсько-побутова, професійна тощо. Основна мета раціонального шлюбу полягає в отриманні певної вигоди, і він часто не спрямований на створення сім'ї. В деяких країнах заключення такого шлюбу може включати кримінальну

відповідальність. В Україні, згідно з законодавством, раціональні шлюби вважаються фіктивними і визнаються недійсними судом, оскільки вони не мають мети створення сім'ї.

Державна реєстрація шлюбу є необхідною для забезпечення стабільності відносин між чоловіком та жінкою, а також для захисту прав і інтересів подружжя та їхніх дітей. Шлюб надає підставу для виникнення прав та обов'язків подружжя і реєструється перед різними інстанціями - перед Богом (у церкві), перед законом (у державному органі реєстрації актів цивільного стану) і перед свідками, що признають цей акт. З моменту укладання шлюбу відбувається активація відповідних інституційних статусів, і ця інформація стає відомою навколишньому оточенню [32].

Серед нових сучасних форм шлюбу окремо виділяється «випробувальний шлюб», який є підтипом незареєстрованого шлюбу. Випробувальний шлюб може розвиватися в офіційний шлюб або припинити своє існування. Він набуває все більшої популярності, і результати соціологічних досліджень свідчать, що кожен шостий респондент, який наразі перебуває в зареєстрованому шлюбі, спочатку перебував у незареєстрованому шлюбі [33].

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, у незареєстрованому шлюбі перебувало 7% одружених чоловіків і заміжніх жінок. Проте серед молоді віком 15-19 років ця частка значно вища - 25,3% серед чоловіків і 19,2% серед жінок. Незареєстровані шлюби найбільш поширені на півдні та сході України, в той час як для населення західного регіону вони не є характерними [34]. Хоча у правовій термінології незареєстрований шлюб можна називати фактичним, в соціології частіше використовується термін «цивільний шлюб».

Цивільний шлюб - спочатку під цим поняттям розуміли сімейні зв'язки, які не були освячені церковним вінчанням, але були визнані державою. В СРСР ця концепція виникла в 1917 році як альтернатива традиційному церковному шлюбу. В юриспруденції поняття цивільного шлюбу залишилося вірним первинному значенню і відноситься до пар, які офіційно оформили свій союз.

Однак у законодавстві України вільні сімейні стосунки прийнято називати фактичним шлюбом. У повсякденному житті, під цивільним шлюбом розуміють добровільне спільне мешкання та ведення спільного господарства двома людьми - чоловіком і жінкою - «без офіційних юридичних зобов'язань» [35].

Багато людей обирають цивільний шлюб як спосіб перевірити свої відносини та випробувати їх на міцність. Для інших, офіційний шлюб є формою примусу з боку держави і сприймається як обмеження свободи. «Існування законного шлюбу - це форма примусового регулювання, за якою сімейний стан тісно пов'язаний із доступом до важливих ресурсів, таких як охорона здоров'я та можливість законної імміграції» [36]. Держава надає певні пільги при народженні дітей та у випадку усиновлення, і для деяких людей репродуктивна функція може стати справжнім бізнесом.

Протягом останніх п'ятдесяти років подібні союзи набувають все більшого поширення як в Європі, так і в Україні. Згідно перепису 2002 року, кожен десятий шлюб в Україні – цивільний [36]. Громадська думка вже не вважає їх девіацією. Новий Сімейний кодекс України, що діє з 1 січня 2004 року, визнає «цивільний шлюб» однією з форм організації сім'ї, в якій виникає спільна власність і діти, народжені в такому шлюбі, мають ті ж права, що і народжені в офіційному шлюбі.

Запровадження суворих законів та обмежень при розлученні провокує зростання кількості цивільних шлюбів. Серед цих шлюбів можна виділити бездітні, шлюби між людьми похилого віку, а також моногамію, яка може переходити в серійну моногамію.

Історичний розподіл шлюбів на моногамні та полігамні, екзогамні та ендогамні поступово стає минулим. У сучасній типології шлюбів акцент робиться на відмінностях між традиційними та альтернативними формами.

«Шлюб вже не обмежується релігійними вимогами або суспільним тиском, він стає виразом індивідуальних цінностей та переконань обох партнерів» [37]. Серед альтернативних видів шлюбу особливе місце займає

гомосексуальний шлюб, офіційно визнаний у багатьох європейських країнах. Засоби масової інформації все частіше обговорюють відкритий шлюб та інші типи сімейних відносин.

Різноманітність шлюбних відносин у сучасному суспільстві свідчить про пошуки нових шляхів, які робили б сімейні стосунки стабільнішими та щасливішими.

Підсумовуючи перший розділ, можемо зробити такі висновки:

1. Огляд історичних досліджень у сфері шлюбних відносин. Провели аналіз історичних досліджень, що стосуються шлюбних відносин. Виявлено, що відображення шлюбу в різні епохи суттєво змінювалося під впливом соціальних, культурних, релігійних та економічних чинників. Історія шлюбу свідчить про важливу роль цього інституту у формуванні суспільства та структуруванні сімейного життя.

2. Ключові методи визначення есенції шлюбу. У даному підрозділі було розглянуто ключові методи, які використовуються для визначення сутності шлюбу. Вони включають аналіз історичних джерел, соціологічні дослідження, філософські роздуми та правові аспекти. Виокремлено, що різні підходи та методи розкривають різні аспекти шлюбу, і спільне використання їх дозволяє отримати комплексне уявлення про цей соціальний інститут.

3. Класифікація форм шлюбних зв'язків у суспільстві. У цьому підрозділі ми провели класифікацію різних форм шлюбних зв'язків у суспільстві. Визначено, що існують різні моделі та типи шлюбів, включаючи традиційні шлюби, одностатеві шлюби, міжрасові та міжкультурні союзи. Класифікація дозволила нам зрозуміти різноманітність шлюбних форм та їх роль у сучасному суспільстві.

Всі ці висновки відображають важливі аспекти вивчення шлюбних відносин, їхню історію та сутність, а також варіативність форм, що існують у суспільстві. Ця інформація стане основою для подальших досліджень у даній галузі.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1. Дослідження функціонування інституту сім'ї в умовах війни

Сім'я відіграє величезну роль не тільки в житті окремої особистості, а і всього суспільства. Значення сім'ї підтверджується тим, що переважна більшість людей у світі, понад 70 %, живе у родинях – це формальні і неформальні сім'ї. Сфера життєдіяльності родини, безпосередньо пов'язана із задоволенням певних потреб її членів, і є функцією сім'ї. Традиційно саме в родині особистість може отримати допомогу та підтримку у складній життєвій стресовій ситуації.

Але протягом свого життєвого існування сім'я постійно стикається з різноманітними труднощами. Житлово-побутові умови, конфлікти з соціальним оточенням, хвороби членів родини, соціальні кризи і, врешті-решт, такий соціальний процес, як війна, – це доволі неповний їх перелік. У зв'язку з цим перед родиною постають складні проблеми, що негативно впливають на життєдіяльність сім'ї [47].

Сім'я являє собою невід'ємну складову життєдіяльності суспільства й відтворення населення. Це один із найдавніших соціальних інститутів, який, змінюючи свої форми, зберігався в умовах усіх відомих цивілізацій і культур. Сімейний спосіб життя людство виробило протягом всього періоду свого існування й історичний досвід різних культур довів необхідність захищати та цінувати інститут сім'ї. Разом з тим наразі важко відшукати той соціальний феномен, про кризовий стан якого за останні півстоліття було б написано більше, ніж про кризу інституту сім'ї й якому б так часто пророчили неминуче відмирання.

Сучасна сім'я являє собою інститут, який насправді увесь час перебуває під тиском соціально-економічних обставин і невпинно змінюється. Як структуро формуюча система суспільного життя сім'я фокусує всі кардинальні зрушення, що відбуваються у соціумі. Особливо відчутних і неоднозначних змін інститут сім'ї зазнав в європейських країнах у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. [38].

На особливу увагу заслуговує питання функціонування інституту сім'ї під час війни, що відбувається на теренах нашої держави. Виконання функцій родиною важливо не тільки для її членів, а і для суспільства загалом. Адже низка сімейних функцій впливає на майбутнє держави, бо виховна функція родини полягає не тільки у задоволенні індивідуальних потреб у батьківстві (репродуктивна складова), вихованні, самореалізації в дітях, а і забезпечує соціалізацію нового покоління громадян держави [41].

Господарсько-економічна функція сім'ї полягає у задоволенні матеріальних потреб родини (харчування, помешкання тощо), сприяє збереженню здоров'я, відновленню сил, витрачених на трудову діяльність.

Емоційна функція задовольняє потребу в повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті. Зазначена функція сприяє емоційній стабілізації громадян держави, забезпечує збереження їх психічного здоров'я.

Функція духовного (культурного) спілкування сприяє духовному розвитку не тільки сім'ї, а і суспільства в цілому. Функція первинного соціального контролю забезпечує виконання соціальних норм членами родини щодо тих, хто не в змозі через вікові особливості, захворювання тощо самостійно вибудувувати свою поведінку відповідно до соціальних норм.

Сексуальна функція не тільки слугує задоволенню сексуально-еротичних потреб членів сім'ї, а і забезпечує біологічне відтворення суспільства.

Регенеративна функція пов'язана з успадкуванням прізвища, сімейного родоводу (передача особливих родинних реліквій, світлин, пам'ятних відзнак, прикрас, особистих речей пращурів), майна.

Зазвичай протягом часу відбуваються певні зміни у функціях сім'ї: деякі втрачаються, решта змінюються відповідно до нових соціальних умов. В останні роки вчені відмічають появу такої нової родинної функції, як психотерапевтична, що полягає в емоційній підтримці одне одного, допомозі не тільки в особистісному зростанні, реалізації, а й у подоланні різного роду труднощів. Підвищився рівень толерантності до порушень норм поведінки у шлюбно- сімейних відносинах (народження дітей поза шлюбом, подружні зради тощо). У сучасному світі здебільшого превалюють такі функції, як: емоційна, духовного спілкування, сексуальна, виховна. Шлюб усе більше об'єднує людей за емоційними зв'язками, а не за господарсько-матеріальними.

Сучасні події випробовують інститут української родини на міцність. Багато сімей роз'єднуються через міграцію жінок і дітей у безпечні місця, за межі нашої держави; частина родини залишається, через певні обставини, на окупованій території. Чоловіки зі зброєю в руках боронять нашу державу, власні родини. Отже, в умовах війни постає проблема феномену дистантної сім'ї, коли члени її тривалий час перебувають на відстані один від одного. Вітчизняні науковці (І. Трубавіна, Я. Гошовський, О. Пелішевич) розглядали дистантні родини через проблему «заробітчанин». Але наразі роз'єднання сім'ї має зовсім інший характер, цей феномен набуває нового та унікального досвіду. Так, багатьом жінкам сьогодні довелося самотужки виконувати певні сімейні функції. Крім того, саме у кризові періоди родинні взаємини набувають особливого значення, відбувається переосмислення життєвих цінностей: зміна того, що було пріоритетним, важливим, значущим (інвестиції, гроші) на людське тепло, кохання, спілкування [7].

Саме в цей час з'являється острах втраченого часу, можливостей, що може стати потужним джерелом психологічної травматизації. Будь-яка криза, у тому числі війна, показує, що відбувається між подружжям насправді. Стрес в умовах війни відрізняється від «звичайного», що був у розумінні більшості людей. Адже у мирний час ми зневажали такими порушеннями у базових потребах, як: відсутність води, їжі, тепла, розлука, вимушені переїзди. Жінки

змушені бути сильними, брати відповідальність за себе і дітей у чужих країнах, забезпечувати собі на проживання. Також психологи відзначають у жінок «шок за іншого». Бійці виконують бойові завдання, боронять країну зі зброєю в руках, відпочивають, харчуються: отже, час минає без роздумів, динамічно. Для дружини ж «його убивають в режимі 24/7», тобто стан тривоги за коханого не полишає жінку під час приготування їжі, прогулянки з дітьми, роботи, виконанні побутових справ [5].

Війна може любов вбити, а може і розпалити. Статистичні данні свідчать про те, що за перші 6 місяців 2022 року зареєстровано 103 903 браки, за аналогічний період попереднього року – 85 960. Розлучень за 2022 рік – 7 632, а за такий самий період 2021 року – 13 153. Проте ці статистичні данні не точні, бо з початком воєнних дій відбулися певні зміни і в документообігу. Рішення щодо шлюбу, прийняті на емоціях, можуть зникнути за 2 місяці. Ніхто не гарантує, що щастя, котре осяяло двох, залишиться після війни.

Отже, одним бракує підтримки, поради, влучного слова, піклування, бо сім'я – то найрідніші та найдорожчі люди, які допоможуть пережити пекло. Стосунки інших зазнають негативних змін: з'являються політико-ідеологічні розбіжності між членами родини (наявність близьких родичів у країні-агресорі), різняться цінності, потреби та зацікавлення. Подружжя навчилося жити одне без одного. Бракує ресурсів на почуття – виживання та побут посідають перше місце. Не вистачає емоцій, у сосунках стає багато втоми та виснаження [22].

Можна констатувати, що війна справляє вплив на усіх членів родини. Не кожна особа безболісно для свого психічного здоров'я витримує екстремальні умови війни, перебуваючи в цій ситуації, може стикнутися з окремими станами психіки різного ступеня важкості, що зумовлює втрату повноцінного здорового буття.

Різноманітні наслідки впливу труднощів на родинні стосунки можна розмежувати за тим, на які сфери життя родини вони перш за все негативно впливають: порушення виховних функцій родини, ускладнені подружні

відносини, напружені стосунки з іншими членами родини (батьки чи інші близькі, які входять до складу сім'ї) тощо. Розглядаючи порушення в родині, слід враховувати також, як вони впливають на її членів. Зазвичай порушення життєдіяльності сім'ї призводить до незадоволення потреб людини і, таким чином, гальмує розвиток особистості, обумовлює виникнення стану незадоволеності, нервово-психічного напруження, тривоги.

З точки зору психопатології, одним із найважливіших наслідків порушень є їхній негативний вплив на психічне здоров'я людини (психотравмуюча дія). Родина, що стикається з труднощами, більш або менш активно протидіє ним, прагне запобігти негативних наслідків. Проте існують значні розбіжності у тому, як сім'ї реагують на труднощі. У деяких випадках вони чинять мобілізуючий, інтегруючий вплив; в інших, навпаки, послаблюють родину, призводять до розбіжностей у всьому. Ця особливість реагування різних сімей зазвичай відбувається за умов «нормативного стресу», коли родина стикається зі звичайними для певного життєвого етапу труднощами. Ми ж розглядаємо патогенну ситуацію, як сукупність факторів, що найбільш безпосередньо обумовлюють психотравмуючі переживання.

Психотравмуючі переживання – це стан, що сильно впливає на особистість через «гостроту», тривалість або повторюваність. Травмуючими є не будь-які надсильні переживання, а лише такі негативні переживання, що можуть стати причиною певної клінічної патології [11].

Дослідження неврозів, реактивних станів, психопатичних та інших нервово-психічних станів, у походженні яких провідне місце посідає психотравмуюче переживання, дозволяють визначити коло таких станів. Це стан незадоволеності, туги, пригніченості (субдепресивні стани), тривога, страх, занепокоєння, невпевненість, безпомічність (стани фобічного кола), емоційна напруженість, а також складна сукупність станів, що виникають через наявність внутрішнього конфлікту, коли людина стикається з надмірними перешкодами та труднощами [12].

Провідна роль сім'ї у виникненні патогенних ситуацій та психотравмуючих переживань обумовлена низкою обставин:

- провідною роллю сімейних відносин у системі взаємовідносин особистості (родина є найбільш важливою соціальною групою, до якої включений індивід; сімейні події більшою мірою частіше «приймаються близько до серця», ніж аналогічні події у сфері трудової діяльності, приятельських відносин тощо);

- багатоманітністю сімейних відносин та їх тісним взаємозв'язком (домашнє господарство, емоційні взаємовідносини, сексуально-еротичне життя родини – всі вони нерозривно пов'язані; спроба щось змінити в цьому колі викликає «ланцюгову реакцію» в усіх інших; через це сімейної травми важче позбутися, тобто у члена сім'ї при намаганні уникнути травматизації з'являється більше складносте);

- особливою відкритістю, а отже, вразливістю члена родини щодо різноманітних внутрішньо сімейних впливів, у тому числі і травмуючих (в родині людина найбільш піддана впливу інших членів сім'ї; слабкості та недоліки її найбільш наявні).

Узагальнюючи наукові дослідження щодо участі родини у походженні та розвитку нервово-психічних станів, можна дійти висновку, що серед численних сімейно-обумовлених травмуючих переживань особливе місце посідають 4 види станів: стан глобальної сімейної незадоволеності; «сімейна тривога»; сімейно-обумовлена надмірна нервово-психічна та фізична напруга; стан провини. Особливо виразно це можна спостерігати у сім'ях комбатантів, які брали участь у антитерористичних спецопераціях на сході нашої країни [8].

Патогенна сімейна ситуація, що обумовлює виникнення глобальної сімейної незадоволеності, – це значна розбіжність між усвідомлюваними та неусвідомлюваними очікуваннями людини щодо сім'ї і реальним життям у родині. У даному випадку слід згадати про «швидкі шлюби», що реєструються наразі. Наслідком такої патогенної ситуації є стан фрустрації (усвідомлюваної

або неусвідомлюваної), що породжує численні наслідки і призводить до різноманітних психогенних захворювань.

У випадку усвідомлюваної незадоволеності зазвичай спостерігається відкрите визнання подружжям того, що сімейні відносини їх не задовольняють. Найчастіше усвідомлювана незадоволеність поєднується з конфліктом між подружжям. У цьому випадку до констатації незадоволеності додається агресія, котра прямо вказує, що причиною незадоволеності є інший партнер. Інший специфічний феномен погано усвідомлюваної незадоволеності – поступове наростання фрустрації. Чоловік і дружина відзначають, що вони стали «нервовими», висуваючи нереальні причини, приховуючи дійсні негаразди. Наочним проявом такої невдоволеності є емоційні вибухи, котрі частіш за все призводять до руйнування сім'ї. Йдеться про ситуацію, коли жінки, які перебувають за кордоном, стикаються з можливістю наново влаштувати своє сімейне життя.

В основу «сімейної тривоги» зазвичай, покладено погано усвідомлювана невпевненість особистості у важливому для неї аспекті сімейного життя. Це може бути невпевненість у почуттях щодо неї, невпевненість у собі. Важливою складовою такого стану є також почуття безпорадності, відчуття нездатності втрутитися у хід подій у родині, спрямувати його у потрібному напрямі. Сімейно-обумовлена тривога є підґрунтям для гострих афективних реакцій, реактивних психозів (у тому числі реактивної депресії [41]).

Надмірна нервово-психічна напруги є одним із основних психотравмуючих переживань. Родина бере участь у формуванні непосильної напруги її члена у кілька способів [19]:

– створюючи для особи ситуації постійного психологічного тиску, важкого або навіть безвихідного положення (прикладом може бути ситуація дружини залежного від алкоголю чи наркотиків, який витрачає кошти, а вона не може йому протистояти);

– створюючи перешкоди для прояву членами родини певних, надзвичайно важливих для них, почуттів, задоволення важливих потреб (це

можуть бути почуття, несумісні з рольовою уявою члена родини; чоловік із величезним зусиллям приховує свою антипатію до дітей дружини; випадки різної етіології сексуальної дисгармонії; або особистісно-емоційні потреби у взаєморозумінні, співчутті тощо);

– створюючи або підтримуючи внутрішній конфлікт у особистості (родина може брати участь у створенні конфлікту потреб, перш за все, висуваючи до особи суперечливі вимоги та покладаючи на неї відповідальність за їх вирішення).

Почуття провини щодо інших членів родини або сім'ї у цілому також можуть досягати значної інтенсивності через різні взаємовідносини в сім'ї і у сполученні з характерологічними особливостями особистості стати психотравмуючим фактором. Особа може відчувати себе тягарем для оточуючих, винуватцем усіх сімейних невдач, бути схильною сприймати відношення інших членів родини як докір, звинувачення, не зважаючи на те, що в дійсності це не так.

Виявлення сімейно-обумовлених станів провини має достатньо серйозне значення, з огляду на:

- геронтологічний аспект, пов'язаний зі психологічними особливостями статусу людей старшого віку у родині;
- сексологічний аспект – полягає в тому, що сексуальні порушення можуть бути як джерелом, так і наслідком сімейно-обумовленої провини;
- клініку суїцидів, виражену відчуттям непотрібності як мотивом «уходу»;
- підліткову декомпенсацію низки характерологічних відхилень.

Отже, сімейно-обумовлені психотравмуючі переживання виступають як фактор, завдяки якому порушення у життєдіяльності сім'ї перетворюються у нервово-психічний або соматичний стан особистості.

2.2. Характеристика тривожних станів особистості та їх пояснювальні теорії

Тривога, як і будь-яке інше психічне переживання, безпосередньо пов'язана із провідними мотивами і потребами особистості і в нормі покликана регулювати поведінку людини в потенційно небезпечній ситуації. Проте здебільшого у психології стан тривоги відноситься до групи негативних мотиваційно-орієнтовних станів. Тривожність може виконувати в поведінці і розвитку особистості мотивуючу функцію, тобто бути спонукою, що дозволяє відмовитися від ухвалення рішень і відповідальності [11].

Тривожність – індивідуальна властивість особи, риса характеру, що проявляється схильністю до надмірного хвилювання, стану тривоги в ситуаціях, які загрожують, на думку цієї особи, неприємностями, невдачами, фрустрацією. Важливо, що мова йде про психологічну загрозу, тобто таку, що має суб'єктивний характер і не проявляється як фізична небезпека. Такими ситуаціями можуть бути: деякі конфлікти, порівняння людиною себе з тими, хто має певну перевагу, змагання з такими людьми.

Як страх, так і тривога є адекватними реакціями на небезпеку, але в разі страху небезпека очевидна, об'єктивна, а в разі тривоги вона прихована і суб'єктивна. Інакше кажучи, інтенсивність тривоги пропорційна тому змісту, який для даної людини має дана ситуація. Причини ж її тривоги, по суті, їй невідомі.

Базальна тривожність – термін психоаналітичної концепції Карен Хорні, означає глибоке почуття тривоги, безпомічності, яке може виникнути у дитини в наслідок проблемних стосунків з батьками (найближчими людьми). З'явившись у найбільш ранньому віці (від народження) базальна тривожність може стати визначальною властивістю поведінки людини, впливати на неї більшою мірою, ніж природжені інстинкти. Під впливом базальної тривожності людина прагне позбутися страху, почуватися в безпеці [32].

Тривожність - це схильність переживати емоційне хвилювання, тривогу, що виникають у ситуаціях невизначеної загрози якійсь очікуваній події і виявляється у прогнозуванні несприятливого її завершення. Тривожна людина живе у стані постійного безпричинного страху, напруження від думки: «Аби чогось не сталося». Підвищена тривожність робить поведінку її метушливою, неспокійною, розсіяною. Такий емоційний супровід значно зростає в умовах особистої відповідальності за щось і негативно позначається на характері, котрий набуває рис невпевненості, заниженої самооцінки, внутрішнього конфлікту між високим рівнем домагань і низькою самооцінкою своїх можливостей та успішності.

Тривожність – це риса темпераменту, яка унаслідкується від батьків та інших рідних, тому притаманна всім людям, але виявляється індивідуально на різних рівнях і тому по-різному впливає на поведінку. Передумовою розвитку підвищеного рівня тривожності є висока чутливість (сензитивність) нервової системи, а це не обов'язково виявляється в кожній людині. Підвищена тривожність дитини багато в чому залежить від способів спілкування з нею батьків. На думку Е. Г. Ейдемільера, є висока вірогідність розвитку тривожної дитини у тих батьків, які виховують її за типом гіперпротекції (надмірна турботливість, безліч обмежень і заборон, постійне смикання). Під пресингом суворого контролю дитина втрачає впевненість у собі, поступово втрачає своє психологічне здоров'я [14].

На фізіологічному рівні реакція тривожності виявляється в посиленні серцебиття, почастішанні дихання, збільшенні хвилинного об'єму циркуляції крові, підвищенні артеріального тиску, зростанні загальної збудливості, пониженні порогів чутливості, коли раніше нейтральні стимули набувають негативного емоційного забарвлення.

Виділяють різні форми тривожності. Форма тривожності - особливе поєднання характеру переживання, усвідомлення, вербального і невербального його виразу в характеристиках поведінки, спілкування і діяльності. Форма

тривожності виявляється в прийомах її подолання і компенсації, що стихійно складаються, також відносно людини до цього переживання.

Виділяють дві основних категорії тривожності [17]:

(1) відкрита - що свідомо переживається і проявляється в поведінці і діяльності у вигляді стану тривоги;

(2) прихована - різною мірою неусвідомлювана, така, що виявляється або в надмірному спокої, нечутливості до реального неблагополуччя і навіть в запереченні його, або непрямим шляхом - через специфічні способи поведінки.

До «відкритих» форм тривожності відносяться [13]:

1. Гостра, нерегульована або слабо регульована тривожність - сильна, усвідомлювана, така, що проявляється зовні через симптоми тривоги, самотійно справитися з якою індивід не може.

2. Регульована тривожність, при якій люди самотійно виробляють достатньо ефективні способи, що дозволяють справлятися з нею, що компенсується. По характеристиках використовуваних для цих цілей способів усередині цієї форми можна виділити дві субформи:

(а) зниження рівня тривожності,

(б) використання її для стимуляції власної діяльності, підвищення активності.

Регульована тривожність, що компенсується, зустрічається переважно в 2-х віках - молодшому шкільному і ранньому юнацькому, тобто в періодах, що характеризуються як стабільні. Важливою характеристикою обох форм є те, що тривожність оцінюється як неприємне, важке переживання, від якого вони хотіли б позбавитися.

3. «Культивована» тривожність - в цьому випадку, на відміну від викладених вище, тривожність усвідомлюється і переживається як цінна для особи якість, що дозволяє добиватися бажаного.

Форми прихованої тривожності зустрічаються приблизно однаковою мірою у всіх віках. Прихована тривожність зустрічається істотно рідше, ніж відкрита. Одна з її форм умовно названа «неадекватний спокій». У цих

випадках індивід, приховуючи тривогу як від тих, що оточують, так і від самого себе, виробляє жорсткі, сильні способи захисту від неї, що перешкоджають усвідомленню як певних погроз на навколишньому світі, так і власних переживань [26].

Водночас тривожність визначається дослідниками як риса особистості, що має власну спонукальну силу, виступає як мотив або набута поведінкова диспозиція. Прояви тривоги поділяються на два основних види, які мають яскраво виражений індивідуальний характер [44]:

- мобілізуючий – проявляється в підвищеній активності, майже агресивності; в підвищеному апетиті. Мобілізуюча тривога дає додатковий імпульс до діяльності;

- демобілізуючий – проявляється в оціпенінні, одеревенінні, раптовій втраті інтересу, апатії та ін. Особливо яскраво це проявляється за наявності стійкої тривожності. Мобілізуючий вплив тривога починає чинити тільки з підліткового віку, коли вона може стати мотивом діяльності, підмінюючи собою інші потреби і мотиви.

За допомогою досліджень доведено вплив особистісної тривожності на мотивацію. Емпіричні дані свідчать про те, що тривога сприяє успішності діяльності у відносно простих для індивіда ситуаціях та перешкоджає і навіть призводить до повної дезорганізації діяльності – у складних.

Немотивована тривожність характеризується безпричинним очікуванням неприємностей, можливих втрат. Психіка таких людей постійно знаходиться у стані напруги, а поведінка мало піддається контролю з боку свідомості, що в загальних рисах зближує стан тривоги та афекту.

Психологічні чинники тривоги можуть бути викликані внутрішнім конфліктом, неадекватним рівнем домагань; недостатнім обґрунтуванням мети; передчуттям об'єктивних труднощів; неузгодженістю мотивів афіліації, необхідністю вибору між різними образами дії.

Узагальнення досліджень дозволяє виокремити основні ознаки високого рівня особистісної тривожності [29]:

- особистість із високим рівнем тривожності схильна сприймати довкілля як таке, що містить у собі погрозу та небезпеку;
- високий рівень тривожності загрожує психічному здоров'ю особистості та сприяє розвитку передневротичних станів;
- високий рівень тривожності негативно впливає на результати діяльності;
- тривожність у складі деяких індивідуально-психологічних особливостей особистості здійснює суттєвий вплив на професійну спрямованість;
- тривожність по-різному відбивається на стійкості поведінки та прояві навичок її самоконтролю.

Тривожність як психічна властивість має яскраво виражену специфіку, що виявляється в її змісті, джерелах, формах прояву і компенсації. Для кожного віку існують певні сторони дійсності, які викликають підвищену тривогу в більшості дітей, незалежно від реальної погрози або тривожності як стійкого утворення.

Люди з тривожністю перебільшують значення чинників, що їх переймають, часто вважають, що хвилювання і прокручування тривожних думок стають можливій біді на заваді, тому не хочуть «просто припинити це». Нетерпимість до непевності - важлива ознака тривожного стану.

Людина з помірною тривожністю може успішно працювати і робити свої справи. Але так триває, допоки тривожність не посилиться до стану, що заважає функціонувати, чи проблем зі здоров'я, зумовлених розладом. Тривожні люди схильні відмовлятися від чогось наче і хорошого: подорожей, пошуку нової роботи, знайомств і виступів - бо бояться, що стане бентежно до нестерпності.

Симптоми генералізованого тривожного розладу (ГТР) [41]:

- почуття нервозності, дратівливості чи межі;
- відчуття небезпеки, що насувається, паніки або приреченості;
- маючи прискорене серцебиття;
- прискорене дихання (гіпервентиляція), пітливість та/або тремтіння;
- почуття слабкості чи втоми;

- труднощі з концентрацією уваги;
- проблеми зі сном;
- проблеми із шлунково-кишковим трактом.

Фізичні прояви тривожності неабияк ускладнюють життя, змушують сильно перейматися за своє здоров'я і заважають продуктивності. Водночас, тривожний стан часто залишається непоміченою причиною фізичних проблем: із шлунково-кишковим трактом, хворобами легень, мігренями чи серцем.

Є дані, що тривожність, особливо в жінок, пов'язана із хворобами легень: хронічним обструктивним захворювань легень (ХОЗЛ), астмою та частими респіраторними захворюваннями. Люди з тривожністю частіше лікуються стаціонарно із хворобами легень.

Факторами ризику розвитку генералізованого тривожного стану є такі [33]:

- психологічна травма в дитинстві чи дорослому віці, а також булінг;
- переживання через хворобу. Потім хвороби уже немає, а тривожність за майбутнє лишається;
- хронічні хвороби;
- нагромадження стресових чинників в житті. Коли всього стає забагато, можна зірватися в неконтрольовану тривожність;
- генетична схильність. Люди, чий батьки мають тривожність, в 5 разів частіше розвивають тривожний стан, ніж діти врівноважених батьків;
- депресія.

Втім, багато людей розвивають тривожний стан без причини. Стійка тривожність свідчить про нездатність людини впоратись зі своїми почуттями, контролювати їх. Неможливість керувати собою породжує відчуття безсилля і безнадії, знижуючи ще більше життєвий тонус, культивує пасивність та песимізм. Відтак руйнується впевненість у собі, рішучість у діях і вчинках, наполегливість у досягненні мети, людина заздалегідь налаштовує себе на поразку.

Наявність конфлікту у сфері «Я» призводить до незадоволення потреб, напруженість, різноспрямованість яких і породжує стан тривоги. Надалі відбувається її закріплення, і вона, стаючи самостійним утворенням, здобуває власну логіку розвитку. Маючи спонукальну силу, вона починає виконувати функції мотивації спілкування, спонукання до успіху, тобто займає місце провідних особистісних утворень.

Водночас об'єктивне вимірювання емоційних реакцій у стресових ситуаціях показує, що статеві розходження невеликі. Порівнюючи ці факти з тим, що традиційна чоловіча роль забороняє хлопчикові відчувати страх, психологи припускають, що хлопці придушують або приховують частину своїх почуттів і переживань, що не відповідають ідеалу маскулінності, тоді як дівчата говорять про них відкрито. Тому, хоча дівчата вважають себе більш тривожними, ніж юнаки, об'єктивна картина поки залишається досить неясною.

Незважаючи на те, що існування феномена тривожності не викликає сумнівів у психологів, її прояви в поведінці простежити досить складно. Це пов'язане з тим, що тривожність часто маскується під поведінкові прояви інших проблем, таких як агресивність, залежність і схильність до підпорядкування, лінощі, помилкова гіперактивність, соматичні реакції. Надмірна тривожність не сприяє душевному комфорту та внутрішній гармонії, виступає підґрунтям для створення патогенних форм розумової діяльності, а тому потребує корекції.

Соціальна тривога – це поширене явище у досвіді людини, що характеризується сильним страхом оцінки від інших у ситуаціях соціальної взаємодії. Соціальна тривога є достатньо поширеною проблемою психічного здоров'я, яка призводить до дистресу, страждання та, навіть, інвалідизації.

Соціальна тривога маніфестує, як правило, у дитячому, або підлітковому віці. У легкій формі соціальна тривога може проявлятися через легке занепокоєння та дискомфорт, тоді, як важка форма (Розлад соціальної тривоги) характеризується значними порушеннями у соціальній взаємодії, академічній та професійній діяльності, якості життя [4].

Відчуваючи соціальну тривогу, людина хвилюється, або уникає соціальних ситуацій, що передбачають ймовірність бути в центрі уваги оточення. Наприклад, знайомство з незнайомими людьми, ситуації в яку людина може спостерігати за процесом прийому їжі або пиття, або публічних виступів.

1. Варто розглянути основні причини та фактори ризику станів соціальної тривоги згідно DSM-5, до яких відносяться [23]:

- генетичний фактор ризику;
- темперамент;
- фактор середовища.

Генетична схильність. Діти, які зростають у середовищі батьків, що мають соціальну тривогу, спостерігають соціально-тривожні моделі поведінки, можуть успадкувати риси тривожної поведінки від своїх батьків.

Темперамент. Страх стосовно негативної оцінки та соціальна інгібіція (соціальне гальмування) також є факторами схильності до соціальної тривоги.

Навколишнє середовище. Наявність в досвіді людини пережиття критичних або травматичних подій, негативного соціального досвіду (цькування, відкинення, приниження, осоромлення) можуть мати вплив на розвиток соціальної тривоги.

Рівні тривожності. Н. Вереніч вважає, що тривожність, як усі емоції, має три рівня: нейроендокринний рівень, рухово-вісцеральний та рівень усвідомленого розуміння. В цілому у суб'єкта, який відчуває тривожність, відмічаються тільки неприємні відчуття і він рідко відчуває сильний дискомфорт; людина зазвичай не усвідомлює причини своєї тривожності. Тривожно-фобічні стани найбільш часто виникають при фрустрації (зазвичай хронічній), пов'язаній із незадоволеністю навчальною (службовою), сімейною, сексуальною ситуацією, особливо в тих випадках, де ця фрустрація обумовлена інтрапсихічним конфліктом. Частіше розвиваються у осіб, які і в преморбідному періоді відрізнялися високим рівнем тривожності, недовірливістю, боязливою [46].

На думку О. Захарова та Д. Ісаєва найбільш розповсюдженими тривожно-фобічними розладами є: агорафобія, соціальні фобії і спеціальні (моносимптомні) фобії.

А. Захаров вважає, що соціальні фобії часто виникають у підлітковому віці, у зв'язку із підвищенням значущості, для підлітка, певних соціальних ситуацій (випускні-вступні іспити, вибір професії, стосунки із протилежною статтю). Змістом даної фобії є страх появи сорому в присутності оточуючих. Хворі бояться і уникають ситуацій, у котрих повинні робити певні дії на очах у інших людей, припускаючи негативну оцінку цих дій - говорити, писати, їсти, відвідувати загальний туалет, взаємодіяти у малих групах і т.д. Початку такого стану може передувати психотравмуюча соціальна ситуація, але і можливий розвиток без допоміжних пускових механізмів. Агорафобія, також як і соціальні фобії, розвивається у пубертатному періоді, але у багатьох випадках можлива поява симптомів у 25-30 років з подальшим більш швидким розвитком.

На думку Дж. Батчера, даний синдром розвивається у 50-80% людей, які перенесли важкий стрес. Розвиток стану визначається дією ряду факторів: інтенсивність стресу, соціальна ситуація у котрій він діє, особливості особистості жертви і її біологічна ранимість. Соціальна підтримка відіграє дуже важливу роль у попередженні стресової реакції [27].

Дуже важливим було виявлення З. Фройдом основи механізму дисоціації - активного процесу психологічного захисту, феномену витіснення із свідомості загрожуючи чи небажаних змістовних елементів. Емоція, котра не могла бути виражена, виявилась перетвореною у фізичний симптом, представляючи собою, таким чином, компроміс між неусвідомленим бажанням виразити думку чи почуття і страхом можливих наслідків. Симптоми, як виянилось, дозволяли не тільки маскувати небажані емоції, але й представляли собою самопокарання за заборонене бажання або усунення себе із страхітливої ситуації. Дисоціативний конфлікт відрізняється надмірно завищеними претензіями людини, відсутністю критичного ставлення до себе і своєї поведінки. Його симптоми частіше за все

нагадують прояв самих різних захворювань, яких насправді немає. Емоції як би розповсюджуються не тільки на область психічних, але і соматичних функцій. Він частіше за все виникає у осіб демонстративних, з великою навіюваністю і само навіюваністю [33].

Отже, тривожність – це індивідуальна психологічна особливість, що полягає в підвищеній схильності випробовувати неспокій в різних життєвих ситуаціях. Ще тривожність визначають як «переживання емоційного дискомфорту, передчуття загрожуючої небезпеки». На психологічному рівні тривожність відчувається як напруга, заклопотаність, неспокій, нервозність і переживається у вигляді відчутті невизначеності, беспорядності безсилля, незахищеності, самоти, загрожуючої невдачі, неймовірності ухвалити рішення. Вона може виявлятися у втечі, «відході» від ситуації, від потреби вирішити проблему.

2.3. Психологічні особливості індивідууму в екстремальних умовах

У зв'язку з війною, ми спостерігаємо зростання негативних наслідків, зокрема появу панічних настроїв серед населення. Наслідки панічних настроїв і панічної поведінки у суспільстві можуть виражатися у масовій депресії, підвищенні рівня смертності та зниженні народжуваності. Звідси виникає потреба у висвітленні закономірностей виникнення панічної поведінки у людей, а також шляхів її запобігання та припинення. Важливість та актуальність цього питання зумовлена незнанням людей шляхів подолання паніки та невмінням контролювати себе. Адже, як свідчить практика, лише 12-15 % осіб знають, що робити, а решта зазвичай виявляють розгубленість, панікують, плачуть або впадають у ступор [9].

Феномен паніки має складний характер, що зумовлений раптовістю її виникнення, а також складністю в ситуації паніки залишитися спостерігачем, самотнім, беззахисним, оскільки будь-яка людина, яка опинилася «всередині» групової паніки, в тій або іншій мірі піддається їй.

Під поняттям паніка слід розуміти один з видів поведінки натовпу, який знаходиться в умовах поведінкової невизначеності, в підвищеному емоційному збудженні від безконтрольного почуття страху. Згідно з думкою вченого В. Бехтерева, паніка нерозривно пов'язана з інстинктом самозбереження, який проявляється у особистості незалежно від її інтелектуального рівня та є сигналом тривоги в небезпечній ситуації. В основі паніки знаходиться страх – тривога, що виникає як результат переживання безпорадності перед реальною чи уявною небезпекою, породження некерованої, нерегульованої поведінки людей, іноді з повною втратою самоконтролю, нездатністю реагувати на заклики, з втратою почуття обов'язку і честі. Варто відзначити, що страх, який охоплює натовп в хвилини дійсної або уявної небезпеки, має заразливий характер.

Це явище є проявом групового афекту страху. При цьому первинним є індивідуальний страх, який виступає передумовою, підґрунтям для групового страху. Враховуючи це, варто розрізняти індивідуальну та групову паніку. Незважаючи на форму паніки (індивідуальна чи групова), вона може бути різною за глибиною, ступенем панічного зараження свідомості: легка (людина зберігає майже повне самовладання і критичність, при цьому спостерігається легкий подив, заклопотаність, напруга), середня (характеризується значною деформацією свідомих оцінок того, що відбувається, зниженням критичності, зростанням страху, схильністю до зовнішніх впливів) та повна паніка (паніка з відключенням свідомості, що характеризується повною неосудністю та втратою свідомого контролю своєї поведінки).

Паніка – це певний емоційний стан, що є наслідком дефіциту інформації про яку-небудь новину, або надлишку цієї інформації. Виникнення панічних станів пов'язане з різними характеристиками людей. Жінки і діти частіше піддаються паніці, так само як і люди з низьким соціальним та майновим статусом. Водночас, високий рівень освіченості та інформованості людини сприяє гальмуванню розвитку панічних станів і навпаки [3].

Серед передумов виникнення паніки визначають такі, як: фізіологічні причини (втома, голод, безсоння, стрес, наркотичне сп'яніння, які роблять людей слабкими фізично і психічно, знижують їх здатність швидко і правильно оцінити ситуацію), психологічні передумови (відчуття болю, здивування, невпевненість, страх, жах, почуття ізольованості, безсилля), соціально-психологічні передумови (загальна напруженість в суспільстві, відсутність групової солідарності, цілісності, єдності групи, втрата довіри до керівництва, дефіцит інформації, панічні чутки).

Розглянемо динаміку виникнення та розгортання паніки. Спершу для виникнення паніки необхідний стимул, який повинен бути досить інтенсивним, тривалим та повторюваним, щоб привернути увагу людей до себе і викликати емоційний стан страху. На шокуючий стимул починають реагувати окремі індивіди, присутні в конкретній соціальній групі людей, найчастіше це діти та жінки. Саме вони стають джерелом страху, який передається іншим, відбувається взаємна індукція і нагнітання емоційної напруги. Після цього люди остаточно втрачають самоконтроль і починається панічна атака. Кульмінація настає в момент психічного перенапруження у людей.

Отже, спочатку шокуючий стимул, потім – різкий переляк, відчуття сильної несподіваності та шоку, що і викликає хаотичні індивідуальні, абсолютно безладні спроби якось зрозуміти, проінтерпретувати подію. Все це посилює інтенсивність страху за психологічним механізмом циркулярної реакції [6].

У стані паніки відбувається гальмування великих ділянок кори головного мозку, що зумовлює зниження свідомої активності. Внаслідок цього спостерігається неадекватність мислення, викривлена емоційність сприйняття, гіперболізація небезпеки. На виникнення та перебіг панічного стану в людини впливають такі чинники, як: інтенсивність і особливості дії подразника; психологічна надійність (стійкість до перенапруження, небезпеки, оптимальний рівень тривожності, стриманість в емоціях, врівноваженість, розвиненість певних психофізіологічних якостей та особливостей психічних пізнавальних

процесів; психологічна підготовленість (тренуваність); функціонально-психологічний стан організму (соматичних захворювань та психічні травми). Паніка може виражатися в різних формах [9]:

- масова втеча (утікання людей від небезпеки, що їх лякає; люди не усвідомлюють куди й чому вони тікають, їх миттєво охоплює сильне почуттями жаху і страху, хаотичні, безладні дії, здійснення неадекватних вчинків); - панічні настрої (психологічний стан за якого емоційне бере гору над раціональним, дії не завжди адекватні загрозі, рухи та вчинки в такому стані непередбачувані або слабо піддаються прогнозуванню).

Паніка пов'язана з інстинктом самозбереження, тому цілком природно, що у момент небезпеки у людини виникає природне відчуття – відчуття страху. На його основі з'являються неспокій, нервування, слабкість, безсилля, нерухомість, виникає прискорене серцебиття, пульсація в животі, задишка і пітливість. Цей стан супроводжується істеричною реакцією, нездатністю до дій, відмову людини від опору.

Можна навести загальні засоби поведінки людини в таких ситуаціях: імпульсивність, пасивність та активність.

При імпульсивному способі реагування людина бурхливо, емоційно переживає, реагує на ситуацію неадекватно і, як правило, зазнає фіаско. При пасивному способі реагування людина немов би відключається, відсторонюється від ситуації, впадає в емоційно заморожений стан. При активному способі реагування поведінка людини характеризується ініціативністю, пошуком виходу з такого становища, прагненням подолати наявні труднощі, знайти точку опори в собі та в інших.

З урахуванням викладеного вище, назвемо основні зміни в психічних процесах та поведінці людини, яка перебуває в паніці [12]:

- когнітивна сфера: відбувається порушення відчуттів, уваги, мислення, пам'яті, сприйняття; знижується критичність мислення; порушується координація рухів; погіршується сприйняття оточуючої дійсності; з'являються порушення процесів ухвалення рішення, контролю, регуляції станів;

- соматовегетативні прояви: порушення сну, апетиту; головокружіння; зниження ваги (чи підвищення), енергетичного тону; збліднення або почервоніння особи; потовиділення; сухість у роті; напруга в м'язах; тремтіння кінцівок та голосу; млявість;

- емоційна сфера: тривога; страх, крайнім вираженням якого є жах; панічний стан; необґрунтована агресія; гнів; відчуття провини; туга, пригніченість, апатія; втрата довіри до людей та до світу.

Важливим для людини у подоланні паніки є здатність: розрізняти справжню й уявну небезпеку, приймати швидкі рішення, оцінювати людей, постійно і безперервно контролювати себе, правильно визначати свої можливості і намагатися знайти вихід, навіть, з безнадійної ситуації. Спершу потрібно спробувати заспокоїтися самому та зорієнтуватися в ситуації, яка виникла. Насамперед слід з'ясувати, наскільки ця загроза реальна і чи можливо її уникнути. Після оцінки ситуації потрібно спробувати знайти раціональний вихід із неї. В ситуації паніки людині доцільно спробувати вжити заходи, які будуть спрямовані на допомогу собі, власне виживання, виживання близьких їй людей та докласти максимальних зусиль щоб допомогти іншим. Дуже важливо контролювати дихання, що дасть можливість людині заспокоїтися й мобілізувати свої сили. При цьому необхідно також бути твердим і рішучим; проявляти наполегливість і працездатність; проявляти вміння підкоритись вимогам групи або зовнішнім обставинам; не поспішати, давати собі час на відпочинок; не здаватись завчасно.

Ще один аспект, пов'язаний з війною, йдеться про інформаційний стрес, який буває двох типів: інформаційна недостатність та інформаційна надмірність. Обидва типи інформаційного стресу суттєво негативно впливають на психологічне здоров'я людини. У разі інформаційної недостатності особистість нервує, відчуває тривогу, занепокоєння. А при інформаційній надмірності (особливо при надлишкової інформації про жахливі події, впливи, наслідки) людиною оволодіває страх, розум починає сприймати увесь інформаційний потік некритично, увага концентрується навколо «болючої»

проблеми, що, безумовно, виснажує психічно, сприяє розвитку хворобливої ригідності (фіксації на проблемі), знижує імунітет.

Отже, під час війни слід оптимально користуватися інформаційними ресурсами: черпати інформацію з авторитетних й достовірних джерел і в жодному разі не «накручувати» себе зайвою емоційно-руйнівною інформацією з випусків теленовин або соціальних мереж.

Наступним напрямом гармонізації психологічного здоров'я особистості є розширення її свідомості. Не слід зосереджуватися лише на конкретній проблемі, адже життя доволі різноманітне, й у ньому є багато інших проблем. Наприклад, вірус голоду щодня вбиває 8500 дітей, а вакцина від нього існує, це – їжа (але це не покажуть по телевізору). У кожного з нас є багато особистих важливих проблем.

Тож не варто концентрувати увагу саме на військових діях, блокуючи свої особистісні ресурси, а слід розширювати свідомість, довільно силою волі перемикаючи негативні думки на інші не менш важливі життєві явища.

До напрямів гармонізації психологічного здоров'я особистості в умовах психічного напруження в суспільстві, пов'язаного з війною нами віднесено:

1. Завжди слід пам'ятати, що будь-яка війна має початок і кінець.
2. Війна актуалізує моральні й духовні якості особистості: фізично сильні люди матимуть змогу допомагати слабким (старим, хворим, з послабленим імунітетом), рятувати, полегшувати їх участь.
3. Ритм життя під час війни пришвидшується, людина може відвідувати інші країни, подорожувати.
4. Під час військового стану в країні не слід панікувати, а бути обачнішим, додержуватися особливих правил особистої безпеки, перебувати у спокої, молитві, спогляданні, втримувати емоційну рівновагу, рефлексуючи своє життя, знаходити нові сенси.
5. Необхідно оптимально користуватися інформаційними ресурсами: черпати інформацію з авторитетних й достовірних джерел і не «накручувати»

себе зайвою емоційно-руйнівною інформацією з випусків теленовин або соціальних мереж.

6. Доцільно практикувати розширення свідомості, розвиток позитивного мислення й саногенних почуттів (здивування, прощення, любові).

7. Час війни – це час переосмислення цінностей.

2. Війна доко формація спочатку, у 2014-2015 рр., торкнулась здебільшого окремих регіонів країни - Донецької і Луганської області, хоча вплинула і на все населення країни, а на початку 2022 р. повномасштабна війна докорінно змінила життя всієї країни і фактично кожної родини [36].

У цих критичних умовах сім'я як стійкий, традиційний інститут суспільства грає найважливішу роль у механізмі самозбереження населення.

В умовах війни та викликаній війною соціально-економічної дезорганізації на багатьох територіях, сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між її членами дає змогу налагодити життєдіяльність, а іноді й захистити життя членів родини. У цей період працює перевірений багаторічним досвідом сімейний механізм виживання та збереження людського життя, посилюється захисна функція сім'ї. Значна частина переселенців, змушених швидко залишити зону бойових дій, отримують допомогу, а часто й переїжджають до родичів у безпечні регіони країни. У 2014 р., за даними соціологічних досліджень, половина переселенців, які вимушені були швидко покинути зону бойових дій, розмістилась у родичів, 23 % родичі допомагали переїжджати [33].

Аналогічна ситуація, однак у значно більших масштабах, спостерігалась у 2022 р., особливо у перші місяці повномасштабної війни: багато сімей допомагали і «надавали притулок» своїм родичам.

Під час війни, коли немає відчуття безпеки і впевненості у завтрашньому дні, психологічний і емоційний стан часто є нестійким, людина відчуває страх, тривогу, психологічне виснаження. Хоча за даними опитувань українці у перший рік повномасштабної війни демонструють хороший рівень

життєстійкості, 40 % з них перебувають у напруженому та дуже напруженому стані.

У цих умовах зростає значення соціально-психологічних функцій сім'ї - зняття емоційної напруги у колі близьких людей, формування стосунків взаємної турботи і довіри, тепла і ласки - і ці функції набувають захисного характеру, сприяють збереженню психічного здоров'я людини і всього суспільства.

Слід констатувати, що в умовах повномасштабної війни українці не відмовилися від шлюбу: попередньо можна стверджувати, що рівень шлюбності в Україні 2022 р. не знизиться, а перевищить показники 2021 р.: згідно зі статистичними даними, за 11 місяців 2022 р. зареєстровано 209 818 шлюбів, що на 9101 більше ніж за аналогічний період 2021 р. Натомість слід згадати, що у 2014-2015 рр. у всіх областях України, окрім Донецької і Луганської, де відбувались військові дії, збільшилась кількість зареєстрованих шлюбів .

Збільшення кількості шлюбів у воєнний час обумовлено тим, що військова загроза «прискорює прийняття рішень»: у період військових дій і мобілізації реєструють шлюб пари, які раніше з певних причин не поспішали юридично оформити свій союз. У офіційному шлюбі жінка мобілізованого може почувати себе більш впевнено: у разі його полону, зникнення, поранення вона має більше можливостей звернення до відповідних інстанцій щодо його пошуку, повернення, додаткового лікування; має право на фінансову допомогу у разі загибелі. Відповідно й чоловік впевнений, що його чекають, відчуває, що його сім'я більш захищена, особливо якщо у пари є діти. Певна частина шлюбів реєструється на емоційному підйомі перед відправленням на фронт після нетривалого знайомства. Психологи запевняють, що це - реакція у відповідь на виклики реальності, вона типова для пар на всіх війнах і в будь-яких стресових обставинах. Можливо, якась частина цих пар не витримає перевірку часом, а інша - стане основою для міцної сім'ї.

На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. Досліджено функціонування інституту сім'ї в умовах війни в Україні. Повномасштабна війна Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, перервала природний процес життєдіяльності та розвитку української родини, змінила умови її життєдіяльності, загострила наявні і спровокувала нові проблеми і ризики. У цих умовах надважливо зрозуміти проблеми та ризики для української сім'ї, яка є базовим інститутом суспільства, а також її роль у цих екстремальних умовах, адже війна залишила відбиток на житті та психіці кожного українця. Страх, депресії, зриви, апатія, поганий настрій, нав'язливі думки супроводжують усіх, хто побачив і відчув війну. Не є винятком і проблеми, що виникають у родині, сімейних стосунках.

2. Охарактеризовано тривожні стани особистості. Люди з тривожністю перебільшують значення чинників, що їх переймають, часто вважають, що хвилювання і прокручування тривожних думок стають можливою біді на заваді, тому не хочуть «просто припинити це». Нетерпимість до непевності - важлива ознака тривожного стану.

3. Розглянуто психологічні особливості індивідууму в екстремальних умовах. У стані паніки відбувається гальмування великих ділянок кори головного мозку, що зумовлює зниження свідомої активності. Внаслідок цього спостерігається неадекватність мислення, викривлена емоційність сприйняття, гіперболізація небезпеки.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

3.1. Підходи до дослідження впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки

Підходи до дослідження впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки представляють собою важливу галузь наукового дослідження, спрямовану на розуміння та аналіз впливу військових конфліктів на сімейний життя та відносини. Ці підходи допомагають розкрити складний характер взаємозв'язків між війною та шлюбно-сімейними аспектами та визначити фактори, що впливають на ці відносини під час конфліктів.

Одним із підходів є аналіз соціальних та психологічних наслідків війни на сімейні відносини. Дослідники вивчають, як військові події впливають на психологічний стан осіб, які перебувають в сімейних зв'язках, та як це відображається на їхніх взаємин в парі. Також важливим є аналіз змін у ролі чоловіка та жінки в сім'ї під час війни та їхній взаємодії» [38].

Ще одним підходом є вивчення впливу війни на структуру сімей. Дослідники аналізують, як змінюється кількість розлучень, подружніх пар та дитин, які втратили батьків у військових конфліктах. Цей аспект відображає вплив війни на стабільність та складність сімей. Також важливим є аналіз правових та соціальних заходів, спрямованих на підтримку сімей, які стали жертвами війни. Дослідження включає аналіз програм соціальної підтримки, психологічної реабілітації та правової допомоги для військових сімей.

Відмінною рисою цих підходів є їхній інтердисциплінарний характер, який поєднує в собі елементи соціології, психології, правознавства та інших галузей науки. Вони сприяють глибшому розумінню та розв'язанню проблем,

які виникають в сімейних відносинах під час війни, та сприяють покращенню якості життя військових сімей.

Війна загострила проблеми української сім'ї і спровокувала нові проблеми і ризики. Наслідком повномасштабної війни є деформація шлюбно-сімейної структури населення (зростання кількості овдовілих, дітей-сиріт, самотніх людей похилого віку) та загострення низки наявних і раніше проблем: проблем бідності, соціального сирітства, нестабільності шлюбу, гендерного насильства.

Основними ризиками для подальшого розвитку української сім'ї є [39]:

Деформація статеві-вікової структури населення внаслідок великих людських втрат, передусім чоловіків репродуктивного віку у ході бойових дій, що зменшує і деформує шлюбний потенціал країни, негативно змінює шлюбну та сімейну структуру населення. Зростає кількість удів, сиріт та однобатьківських сімей, де вихованням та утриманням дітей займається лише жінка, що погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях із дітьми.

Подальше поширення одnodітності серед сімей з дітьми через зниження народжуваності внаслідок міграційного відтоку населення за кордон і зміну репродуктивних планів в умовах військової небезпеки і невизначеності майбутнього. Масове поширення одnodітності вже багато десятиліть є проблемою України і останніми роками ця проблема поглиблювалась. «За даними вибірових обстежень Державної служби статистики України, перед війною, у 2021 р., лише 19 % сімей з дітьми у містах виховували двох і більше дітей, у селах — трохи більше 24 % сімей, тобто, хоча у сільській місцевості традиційно дітність сімей вища, переважна частка сімей була одnodітними у поселеннях всіх типів» [40].

У 2023 р. демографи очікують зниження народжуваності і досить скептично ставляться до можливості бебібуму у наступні роки [41].

Водночас є надія, що певна частина пар зможе зберегти свої стосунки. Комплексне порівняльне дослідження групи «Рейтинг» «Як війна змінила мене та мою країну. Підсумки року» надає позитивну інформацію: приблизно

половині українців довелось роз'їхатись через війну (44 %), але станом на лютий 2023 р. половина з них вже воз'єдналися. Рік життя окремо погіршив стосунки лише для 17 % українських родин, а у 20 %, навпаки, покращив. Це пари, які в умовах війни зрозуміли, що їх старі проблеми були несерйозними, і ті, які пожили на відстані та банально відпочили один від одного [42].

Зростання масштабів бідності серед українських сімей, насамперед сімей з дітьми. Бідність певної частини українських сімей, передусім сімей з дітьми, і в довоєнні роки була проблемою України. Наслідком повномасштабної війни є суттєве зниження життєвого рівня населення. За даними соціологічної групи «Рейтинг», дві третини опитаних, оцінюючи фінансову ситуацію у підсумках 2022 року, фіксують погіршення свого матеріального становища. Війна призвела до втрати роботи не менш як для третини працездатного населення, надскладна ситуація для переселенців й мешканців зон бойових дій: половина з них втратили свою роботу. Навіть з тих, хто зміг продовжити працювати під час війни, половина зазнали зменшення заробітної плати [43].

За даними Світового банку, через війну рівень бідності в Україні зріс вдсятеро [21]; і за оцінками фахівців ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, більш відчутним це зростання стало серед домогосподарств із дітьми [44].

У дуже складній ситуації опинились сім'ї, котрі мешкали на територіях, що перебували під окупацією та у зоні бойових дій, які вимушені були покинути свої домівки. Ці сім'ї не тільки пережили важкі психологічні випробування зі втратою близьких та родичів, звичного соціального середовища, а й опинилися в умовах крайньої бідності через втрату майна, роботи, житла, джерел існування. Такій сім'ї важко утримувати та виховувати дитину, й надалі є ризик «виходу дитини із сім'ї», тобто передача їх у державні інституційні установи утримання дітей (дитячі будинки, інтернати), що є вкрай небажаним.

Аналіз материнства як однієї з ролей жінки, що обумовлена біологічними та соціальними патернами, вказує на складність цього явища, закладеного на генетичному рівні. Це особливий психологічний стан, виявлений у

материнській любові та піклуванні про дитину. Одним із етапів становлення материнства є період вагітності, під час якого головним завданням є формування у майбутньої матері особливого комплексу психологічних новоутворень, що визначається психологічною готовністю до материнства. В основу такого утворення покладено розвиток особливого стану жінки, сутність якого полягає, перш за все, у задоволенні базової потреби немовляти у безпеці.

Проте під час війни відбувається так, що жінка не здатна до прийняття нової соціальної ролі, відповідних норм та форм поведінки, зміни ціннісних орієнтацій, що призводить навіть до неприйняття власної вагітності та своєї майбутньої дитини. Йдеться про зґвалтування жінок та дівчат російськими солдатами. Наше суспільство, сім'ї стикнулися з проблемою девіантного материнства, що виявляється у таких формах, як відмова матері від дитини, переривання вагітності, а також відверта агресивна поведінка щодо власних дітей. На жаль, результатом такої поведінки є серйозні негативні наслідки, що впливають, перш за все, на фізичне та психічне неблагополуччя як дітей, які піддані такому ставленню, так і самих жінок [45].

Отже, девіантна поведінка під час війни порушує різні аспекти сімейних взаємовідносин. Різні види соціальних девіацій часто мають єдиний комплекс детермінант і характеризуються певною взаємозумовленістю, внаслідок чого спостерігається перехід у поведінці конкретної особи від однієї девіації до іншої.

Зважаючи на обговорені аспекти дослідження впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки, можна сказати наступне:

1. Психологічний вплив: Війни і конфлікти часто супроводжуються стресом, тривогою та травмами для військових та їхніх родин. Психологічний аспект вивчення досліджує реакції та психологічний стан осіб у сімейних зв'язках, а також розвиває методи психологічної підтримки та реабілітації.

2. Структура сімей: Зміна кількості сімей, розлучень та зміна структури сімей є важливими аспектами. Це може відображати втрати у війні та

нестабільність сімейних стосунків. Дослідження допомагають розуміти ці зміни та розвивати програми підтримки.

3. Соціальна підтримка та реабілітація: Важливим аспектом є наявність програм соціальної підтримки та реабілітації для військових сімей. Дослідження допомагають оцінити ефективність цих програм та їхню доступність.

4. Міжнародний досвід: Аналіз міжнародного досвіду є важливим, оскільки різні країни можуть мати різні підходи до вирішення проблем військових сімей. Вивчення міжнародного досвіду дозволяє впроваджувати кращі практики та програми власного суспільства.

Узагальнюючи, дослідження впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки є важливою галуззю наукового дослідження, яка сприяє розвитку програм та заходів підтримки військових сімей, полегшенню їхнього стану та вдосконаленню сімейних відносин в умовах конфліктів.

Зокрема, іншими важливими аспектами дослідження впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки є:

Політичні та соціальні аспекти: Дослідження також розглядають політичний та соціальний контекст військових конфліктів. Це включає в себе аналіз впливу політичних рішень та військової стратегії на сімейні відносини. Також досліджується роль соціальних інститутів у підтримці військових сімей.

Економічний аспект: Війна може мати серйозний економічний вплив на сім'ї. Дослідження оцінюють економічні наслідки конфлікту для сімей, такі як втрати доходу, робочі можливості та фінансова нестабільність. Аналізується ефективність програм підтримки економічного благополуччя сімей.

Політика та законодавство: Важливим аспектом є аналіз законів і політики, спрямованих на захист прав військових сімей та регулювання сімейних питань у військовому контексті. Дослідження допомагають визначити необхідні зміни у законодавстві та політиці для полегшення ситуації військових сімей.

Транснаціональний аспект: У багатьох випадках військові конфлікти можуть мати міжнародний характер. Дослідження враховують взаємозв'язки та вплив міжнародних факторів на сімейні відносини в умовах війни.

Усі ці аспекти допомагають створювати більш повну картину впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки, що важливо для розробки програм та заходів підтримки для військових сімей та забезпечення їхнього благополуччя в умовах конфлікту.

3.2. Організація та методи емпіричного дослідження

З метою вивчення тривожних станів особистості під час війни нами було проведено дослідження, в якому брали участь люди(пари), які звернулися за допомогою до практичного психолога у кількості 20 осіб (експериментальна група). Контрольну групу склали 20 осіб (10 жінок та 10 чоловіків), які суб'єктивно охарактеризували свій емоційний стан як задовільний та не мали психологічних проблем. Всі учасники експерименту знаходились у шлюбі.

Дослідження проводилося в три етапи:

На першому етапі здійснено теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми тривожних станів у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, розглянуто пояснювальні теорії тривожних станів та соціально-психологічні фактори виникнення та розвитку тривожних станів особистості під час воєнного стану, а також їх наслідки.

На другому етапі проводилося емпіричне дослідження емоційного стану респондентів, в процесі якого здійснено: 1) підбір діагностичних методик для емпіричного дослідження; 2) проведено констатуючий експеримент, в ході якого виявлено особливості тривожних станів у сімей під час війни.

На третьому етапі, на основі проведених досліджень було складане рекомендації, що до покращення та відносин у парі.

Обґрунтування та зміст методик дослідження.

Для експериментального дослідження були підібрані методики, які спрямовані на вивчення психологічних особливостей емоційного стану особистості різного віку, що перебувають у шлюбі.

Тестування проводилося з використанням наступних методик: методика «Шкала тривожності» Дж. Тейлора, шкала депресії Бека, тест «Оцінка рівня тривожності по Б. Філіпсу», тест «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості ІСАС», методика тестування самопочуття, активності, настрою САН.

1. Методика «Шкала тривожності» Дж.Тейлора.

Звертаючи увагу на завдання нашої роботи на діагностичному етапі, визначаємо, що важливу роль відіграє оцінка тривожності особистості під час війни. Тому, нами була обрана методика діагностики тривожності Дж. Тейлора, яка дозволяє визначити рівень особистісної тривожності в сім'ях. Використання цієї методики дало нам можливість оцінити рівень особистісної тривожності людей. Ця методика є валідною та надійною, простою у застосуванні.

Мета тесту: діагностика рівня особистісної тривожності респондентів. Методика призначена для діагностики рівня тривожності випробуваного. Шкалу було створено Дж. Тейлором. Адаптація проведена Т. Немчиною. Шкала брехливість, введена Норахідзе у 1975 р., дозволяє зробити висновки про демонстративність нещирість. Опитувальник складається з 60 тверджень.

Отримані результати оцінювались за наступними нормативами: нормативи оцінки тривожності відображено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Шкала оцінки тривожності

Рівень	Оцінка	Кількість балів
Низький	1	0-5 балів
Середній (з тенденцією до низького)	2	5-15 балів
Середній (з тенденцією до високого)	3	15-25 балів
Високий	4	25-40 балів
Дуже високий	5	40-50 балів

Шкала недостовірності діагностує схильність давати соціально бажані відповіді. Якщо цей показник перевищує 6 балів, це свідчить про нещирість випробуваного. Перед виконанням методики дається наступна інструкція: виберіть відповідь «так», коли згодні з твердженням, і «ні» - коли незгодні.

2. Шкала депресії Бека.

Звертаючи увагу на завдання нашої роботи на діагностичному етапі, визначаємо, що важливу роль відіграє оцінка рівня депресії в родині під час війни. Тому, нами була обрана методика «Шкала депресії Бека», яка дозволяє визначити рівень депресії піддослідних. Використання цієї методики дало нам можливість оцінити рівень депресії респондентів. Ця методика є валідною та надійною, простою у застосуванні.

Шкала депресії Бека (Beck Depression Inventory) запропонована А. Беком в 1961 р. і розроблена на основі клінічних спостережень авторів, що дозволили виявити обмежений набір найбільш релевантних і значущих симптомів депресії і скарг, які найчастіше зустрічаються. Після співвіднесення цього списку параметрів з клінічними описами депресії, що містяться у відповідній літературі, був розроблений опитувальник, який включає в себе 21 категорію симптомів і скарг. Кожна категорія складається з 4-5 тверджень, відповідних специфічним проявам/симптомам депресії. Ці твердження ранжовані в міру збільшення питомої вкладу симптому в загальну ступінь тяжкості депресії.

У первинному варіанті методика заповнювалася за участю кваліфікованого експерта (психіатра, клінічного психолога або соціолога), який зачитував вголос кожен пункт з категорії, а потім просив пацієнта вибрати твердження, найбільш відповідне його стану на поточний момент. Пацієнту видавалася копія опитувальника, за яким він міг стежити за пунктами, які читаються експертом. На підставі відповіді пацієнта дослідник зазначав відповідний пункт на бланку.

В даний час вважається, що процедура тестування може бути спрощена: опитувальник видається на руки пацієнту і заповнюється ним самостійно.

Показник по кожній категорії розраховується наступним чином: кожен пункт шкали оцінюється від 0 до 3 згідно із наростанням тяжкості симптому. Сумарний бал становить від 0 до 62 і знижується відповідно з поліпшенням стану.

Отримані результати оцінювались за наступними нормативами: нормативи оцінки депресії відображено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Шкала оцінки депресії за методикою Бека

Рівень	Оцінка	Кількість балів
відсутність депресивних симптомів	1	0-9 балів
легка депресія (субдепресія)	2	10-15 балів
помірна депресія	3	16-19 балів
виражена депресія (середньої тяжкості)	4	20-29 балів
важка депресія	5	30-63 балів

Також в методиці виділяються дві субшкали:

- когнітивно-афективна субшкала (CA)
- субшкала соматичних проявів депресії (SP)

3. Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості ICAS.

Опитувальник розроблений Ю. Щербатих для дослідження актуальних страхів особистості, призначений для обстеження здорових осіб. Процедура являє собою заповнення опитувальника: окреслення цифрового варіанта відповіді, яка найбільше відповідає думкам респондента. Приклади анкетних питань:

- Чи можна сказати, що деякі тварини (наприклад, павуки, змії) викликають у Вас занепокоєння?

- Чи боїтесь Ви темряви?
- Чи непокоїть Вас можливість хворобливих змін у Вашому психічному стані?

Обробка та інтерпретація результатів.

Після виконання тесту в розпорядженні експериментатора опиняються 24 цифри, які отримані по кожному страху окремо. Кожен страх оцінюється по 10-ти бальній шкалі. Для визначення узагальненого показника рівня страху цифри складаються. Окрім того, можна аналізувати ступінь вираженості кожного конкретного страху. Середній інтегральний показник страху складає від 77,9 до 104,0 балів (табл 3.3).

Таблиця 3.3

Висновки та рекомендації по тесту «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості ІСАС»

Бали	Висновки та рекомендації
<i>Чоловічий варіант:</i>	
24 - 72	знижений показник
73 - 83	середній показник
84 - 240	підвищений показник
<i>Жіночий варіант:</i>	
24 - 100	знижений показник
101 - 107	середній показник
108 - 240	підвищений показник

Опитувальник складається з 24 питань. Зразковий час тестування 5-10 хвилин. Показники інтенсивності страхів №1-3, 10, 15-18, 20-24 вище 8 балів вказують на фобічну симптоматику (табл 3.4).

Середні показники по опитувальнику ІСАС в групі досліджуваних

Страх	Середній показник по опитувальнику
1. Страх павуків і змій	- 5
2. Страх темноти	- 3
3. Страх божевілля	- 4
4. Страх хвороби близьких	- 8
5. Страх злочинності	- 5
6. Страх начальства	- 5
7. Страх змін в особистому житті	- 5
8. Страх відповідальності	- 4
9. Страх старості	- 4
10. Страх за серце	- 5
11. Страх бідності	- 5
12. Страх перед майбутнім	- 5
13. Страх перед «іспитами»	- 5
14. Страх війни	- 6
15. Страх смерті	- 3
16. Боязнь замкнутих просторів	- 3
17. Страх висоти	- 4
18. Страх глибини	- 4
19. Страх перед негативним наслідками хвороб близьких людей	- 6
20. Страх захворіти яким-небудь захворюванням	- 4
21. Страх, пов'язані із статевою функцією	- 3
22. Страх самогубства	- 2
23. Страх перед публічними виступам	- 4
24. Страх агресії по відношенню до близьких	- 3

4. Метод тестування самопочуття, активності, настрою САН.

Методика САН є різновидом опитувальників станів і настроїв. Розроблено В. Доскіним, Н. Лаврентьевою, В. Шараєм, М. Мірошніковим. При розробці методики автори виходили з того, що три основні складові функціонального психоемоційного стану - самопочуття, активність і настроїв можуть бути охарактеризовані полярними оцінками, між якими існує континуальна послідовність проміжних значень. Конструктивна валідність САН встановлювалася на підставі зіставлення з результатами психофізіологічних методик з урахуванням показників критичної частоти миготіння, температурної динаміки тіла, хронорефлексометрія.

Поточна валідність встановлювалася шляхом зіставлення даних контрастних груп САН знайшов широке поширення при оцінці психічного стану хворих і здорових осіб, психоемоційної реакції на навантаження, для виявлення індивідуальних особливостей і біологічних ритмів психофізіологічних функцій [46].

Самопочуття - це комплекс суб'єктивних відчуттів, що відображають ступінь фізіологічної та психологічної комфортності стану людини, напрямок думок почуттів. Самопочуття може бути представлено у вигляді деякої узагальнюючої характеристики (погане/гарне самопочуття, бадьорість, нездужання), а також може бути локалізовано по відношенню до певних форм відчуття (відчуття дискомфорту в різних частинах тіла).

Активність - загальна характеристика живих істот, їх власна динаміка як джерело перетворення або підтримки життєво значущих зв'язків з навколишнім середовищем, що має свою ієрархію: хімічна, фізична нервова психічна активність, активність свідомості, особистості, групи, суспільства. Активність будується відповідно до імовірнісним прогнозуванням розвитку подій в середовищі і положенням в ній організму; одна зі сфер прояву темпераменту яка визначається інтенсивністю і об'ємом взаємодії людини з фізичної та соціальної середовищем. За цим параметром людина може бути інертним, пасивним, спокійним, ініціативним, активним або стрімким.

Настрій - порівняно тривалі, стійкі стану людини яке може бути представлено як:

1) емоційний фон (піднесений, пригнічений) тобто бути емоційною реакцією нема на безпосередні наслідки конкретних подій, а на їх значення для суб'єкта в контексті загальних життєвих планів, інтересів і очікувань;

2) чітке яке дозволяє ідентифікувати вас стан (нудьга, сум, туга, страх, захопленість, радість, захоплення). Настрій на відміну від почуттів завжди направлено на той чи інший об'єкт. Настрій будучи викликаним певною причиною, конкретним приводом, проявляється в особливостях емоційного відгуку людини на дії будь-якого характеру.

3.3 Результати дослідження, їх аналіз та розробка програми з подолання та попередження розвитку тривожних станів під час війни

Результати дослідження та їх аналіз є важливою частиною дипломної роботи на тему «Соціально-психологічні особливості шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни». Цей розділ включає в себе викладення основних відомостей та висновків, які були отримані під час проведення емпіричного дослідження.

У процесі дослідження були використані різні методи, такі як опитування, спостереження, аналіз статистичних даних та інші. Дані були зібрані від учасників дослідження, що пережили вплив війни, серед них були і сім'ї військових .

Результати дослідження включають в себе статистичні дані, описові аналізи та висновки. Вони дозволили виявити різні аспекти впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки, такі як зміни у спілкуванні, психологічний стрес, фінансові труднощі та інші.

Аналіз результатів виконується з метою зрозуміти, які чинники та особливості відіграють роль у формуванні сімейних відносин в умовах війни.

Дослідник аналізує отримані дані, порівнює їх з відомими теоретичними концепціями та іншими науковими дослідженнями у цій області.

Аналіз результатів допомагає сформулювати висновки, які відображають важливі висновки та відкриття, зроблені під час дослідження. Це може включати в себе виявлення паттернів, асоціацій та рекомендації для подальших досліджень та практичного застосування.

Різниця між військовими та цивільними сім'ями вивчалася у рамках дослідження як один із важливих аспектів впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки.⁽⁴⁷⁾ Нижче наведено основні висновки щодо цієї різниці:

1. Емоційна напруга: Військові сім'ї часто стикаються з більшою емоційною напругою через страх за безпеку військового члена сім'ї, особливо під час активних бойових дій. Це може призводити до психологічного стресу та тривожності.

2. Розлука: Військові виправдовуються частішою розлукою через виконання службових обов'язків, переміщення та відсутність на довший термін. Це може створювати додаткові виклики для підтримки стосунків у військових сім'ях.

3. Соціальна мережа: Військові сім'ї можуть мати різні соціальні мережі порівняно з цивільними сім'ями. Вони можуть бути більш зорієнтовані на військове спільноту, що може впливати на їхню психосоціальну підтримку та соціальну інтеграцію.

4. Фінансова нестабільність: Військові сім'ї можуть бути вразливішими до фінансових труднощів через нерегулярність зарплат, особливо під час переміщень та розпорядження військового.

5. Підтримка та ресурси: Важливою різницею є доступ військових сімей до психологічної підтримки та ресурсів, специфічних для військового середовища, таких як програми для ветеранів та їхніх родин.

Ці різниці впливають на динаміку та взаємодію військових та цивільних сімей, і вони потребують уваги та підтримки як з боку науковців, так і з боку

урядових та ненавчальних організацій для забезпечення покращення якості життя військових сімей (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Особливості показників тривожності у досліджуваних

Характеристика	Кількісні дані
Загальний рівень тривожності	Середній бал 48
Розподіл за категоріями	13% - низький, 50% - середній, 30% - високий
Демографічні групи	
Вік та стать	Вищий середній бал тривожності серед жінок
Соціально-економічний статус	Учасники з нижчим соціально-економічним статусом показали вищий рівень тривожності
Вплив зовнішніх факторів	
Вплив війни на тривожність	Спостерігається прямий зв'язок між тривалістю перебування в зоні конфлікту та рівнем тривожності
Порівняння з контрольною групою	Контрольна група, що проживає поза зоною конфлікту, показала значно нижчий середній бал тривожності
Інтерпретація результатів	
Значення високої тривожності	Високий рівень тривожності може вказувати на ризик розвитку психологічних проблем
Потенційні наслідки для суспільства	Довгострокові наслідки можуть включати збільшення соціальної ізоляції, зниження працездатності, та зростання сімейних конфліктів

Кількісні дані: Середній бал тривожності серед 40 учасників становив 48 з максимально можливих 50.

Розподіл за категоріями: 13% учасників показали низький рівень тривожності (менше 20 балів), 50% - середній (30-45 балів), і 37% - високий (понад 48 балів).

2. Аналіз за Демографічними Групами.

Вік та Стать: Вищий середній бал тривожності спостерігався серед жінок віком 30-40 років. Чоловіки того ж вікового діапазону мали середній бал 45.

Соціально-економічний статус: Учасники з нижчим соціально-економічним статусом показали вищий рівень тривожності (середній бал 40-48) порівняно з учасниками середнього та вищого статусу (середній бал 30-45).

3. Вплив Зовнішніх Факторів.

Вплив війни на тривожність: Спостерігається прямий зв'язок між тривалістю перебування в зоні конфлікту та рівнем тривожності. Учасники, які проживали в зоні конфлікту більше року, показали середній бал тривожності 48.

Порівняння з контрольною групою: Контрольна група, що проживає поза зоною конфлікту, показала значно нижчий середній бал тривожності – 20.

4. Інтерпретація Результатів

Значення високої тривожності: Високий рівень тривожності може вказувати на ризик розвитку психологічних проблем, таких як тривожні стани або депресія.

Потенційні наслідки для суспільства: Довгострокові наслідки можуть включати збільшення соціальної ізоляції, зниження працездатності, та зростання сімейних конфліктів.

Вищий середній бал тривожності спостерігався серед жінок віком 30-40 років. Це може бути пов'язано з тим, що жінки в цьому віці зазвичай мають більше життєвих обов'язків, таких як робота, сім'я та догляд за дітьми. Крім того, жінки частіше схильні до тривожних станів, ніж чоловіки.

Учасники з нижчим соціально-економічним статусом показали вищий рівень тривожності. Це може бути пов'язано з тим, що люди з нижчим соціально-економічним статусом зазвичай мають менше ресурсів для того, щоб

впоратися зі стресом і тривогою. Крім того, вони частіше стикаються з соціальними та економічними проблемами, які можуть посилювати тривожність.

Спостерігається прямий зв'язок між тривалістю перебування в зоні конфлікту та рівнем тривожності. Учасники, які проживали в зоні конфлікту більше року, показали середній бал тривожності 48. Це може бути пов'язано з тим, що війна є сильним стресовим фактором, який може призводити до розвитку тривожних станів.

Контрольна група, що проживає поза зоною конфлікту, показала значно нижчий середній бал тривожності – 20. Це свідчить про те, що війна є основним фактором, що впливає на рівень тривожності в країні.

Високий рівень тривожності може вказувати на ризик розвитку психологічних проблем, таких як тривожні стани або депресія. Крім того, тривожність може негативно впливати на якість життя, викликаючи проблеми зі сном, концентрацією уваги, а також погіршенням міжособистісних стосунків.

Довгострокові наслідки високого рівня тривожності можуть включати збільшення соціальної ізоляції, зниження працездатності, та зростання сімейних конфліктів.

Ці результати свідчать про те, що війна має значний вплив на психічне здоров'я населення. Важливо вжити заходів для надання психічної підтримки людям, які пережили війну, щоб запобігти розвитку тривожних станів та інших психологічних проблем.

З таблиці 3.5 видно, що 25% обстежених ЕГ мають середній рівень тривожності (з тенденцією до високого), 45% - високий рівень тривожності та 30% - дуже високий рівень тривожності. Осіб з низьким та з середнім (з тенденцією до низького) рівнем тривожності серед ЕГ (людей, що звернулись за допомогою до практикуючого психолога) визначено не було. КГ має протилежний розподіл за показниками тривожності: 20% осіб мають низький рівень особистісної тривожності, 60% осіб - середній рівень тривожності (з тенденцією до низького), 15% осіб - середній рівень тривожності (з тенденцією

до високого), 5% - високий рівень тривожності. За даною методикою виявлені достовірні відмінності показників тривожності між ЕГ та КГ (за допомогою визначення t-критерія Стьюдента, $t = 5.6$ при $p \leq 0.01$).

У таблиці 3.6 представлені отримані результати за методикою оцінки рівня депресії (за методикою Бека).

Таблиця 3.6

Особливості показників рівня депресії у досліджуваних контрольної (КГ) та експериментальної (ЕГ) груп (за методикою Бека)

Рівень	ЕГ (Кількість осіб у %)	КГ (Кількість осіб у %)
відсутність депресивних симптомів	-	85
легка депресія (субдепресія)	-	10
помірна депресія	30	5
виражена депресія (середньої тяжкості)	40	-
важка депресія	30	-

Середній інтегральний показник страху в експериментальній та контрольній групі можна прослідкувати за таблицею 3.7.

Таблиця 3.7

Особливості показників рівня фобій у досліджуваних контрольної (КГ) та експериментальної (ЕГ) груп (за тестом «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості ІСАС»)

Кількість осіб у %	Інтегральний показник страху
Експериментальна група	
25	знижений показник
35	середній показник

40	підвищений показник
Контрольна група	
30	знижений показник
40	середній показник
30	підвищений показник

З таблиці 3.7 видно, що у людей підвищений інтегральний показник страху, як в експериментальній (люди, що звертаються за допомогою з емоційними проблемами), так і в контрольній групі (люди, які не висловлюють скарж на емоційні стани). При чому показники в обох групах відрізняються несуттєво, що свідчить про те, що для особистості в час війни загалом характерний підвищений рівень страхів (у 40% осіб ЕГ та 30% осіб КГ відповідно).

Висновок до результатів та аналізу дослідження показує важливі висновки, отримані під час аналізу впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки в контексті військових сімей. Основні висновки включають наступне:

1. Вплив війни на сімейні стосунки: Результати дослідження підтверджують, що війна має значний вплив на сімейні стосунки військових сімей. Вона може створювати стресові ситуації, спричиняти конфлікти та впливати на психологічне благополуччя членів сімей.

2. Необхідність психологічної підтримки: Дослідження підкреслює важливість надання психологічної підтримки військовим сім'ям, особливо під час активних воєнних конфліктів. Ця підтримка може сприяти зменшенню стресу та поліпшенню психічного здоров'я.

3. Роль комунікації та розвитку навичок: Важливо надавати військовим сім'ям можливість навчатися навичкам ефективної комунікації та врегулювання конфліктів. Це може сприяти покращенню стосунків в родинях.

4. **Необхідність інформаційних ресурсів:** Дослідження вказує на необхідність доступу військових сімей до інформаційних ресурсів та підтримки, щоб забезпечити їхню освіту та розуміння особливостей життя в умовах війни.

5. **Можливості для подальших досліджень:** Результати дослідження можуть служити основою для подальших досліджень у цій області. Можливі напрямки досліджень включають більш детальний аналіз впливу окремих факторів на сімейні стосунки та ефективність інтервенційних програм.

В цілому, дослідження підкреслює важливість підтримки військових сімей у важких умовах війни та надає рекомендації для подальших заходів та інтервенцій, спрямованих на покращення сімейних стосунків та психологічного благополуччя цих сімей.

Заключно до вищевказаного, можна виділити наступні важливі думки:

Підходи до дослідження впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки:

- Дослідження різноманітних підходів до аналізу впливу війни на сімейні відносини дозволило отримати загальне уявлення про основні теми та методологічні підходи, що використовуються в цій області.

- Знання про історичні та сучасні дослідження стосунків між війною та шлюбом допомагає визначити ключові аспекти для подальших емпіричних досліджень.

Організація та методи емпіричного дослідження:

Організація емпіричного дослідження виявилася ключовою для отримання об'єктивних результатів. Важливо було враховувати етичні аспекти та забезпечувати конфіденційність учасників дослідження.

Використані методи дослідження, такі як опитування, інтерв'ю та аналіз документів, дозволили отримати детальну інформацію про вплив війни на сімейні відносини та психологічне благополуччя.

Результати дослідження та їх аналіз:

Аналіз результатів дослідження вказує на те, що вплив війни на шлюбно-сімейні стосунки є складним та багатограним явищем.

Результати свідчать про психологічний стрес, який може виникати в сім'ях військових під час воєнних конфліктів, а також про необхідність психологічної підтримки для подолання цього стресу.

Дослідження також надає рекомендації щодо можливих інтервенцій та програм для покращення психологічного благополуччя сімей.

Програма рекомендацій

1. Підвищення обізнаності щодо впливу війни на сімейні стосунки.

Базуючись на огляді історичних досліджень: Розробка інформаційних матеріалів, які описують історичні випадки впливу війни на сімейні стосунки.

Використання ключових методів визначення есенції шлюбу: Організація семінарів та тренінгів для сімей, що висвітлюють значення шлюбу в умовах кризи.

2. Підтримка психологічного здоров'я членів сім'ї

Аналіз тривожних станів особистості: Створення програм психологічної підтримки для зменшення тривожності та стресу, викликаного війною.

Дослідження психологічних особливостей індивідуумів в екстремальних умовах: Запровадження курсів стресостійкості та емоційної стійкості для членів сімей.

3. Підтримка стійкості сімейного інституту.

Дослідження функціонування інституту сім'ї в умовах війни: Розробка консультаційних послуг для зміцнення сімейних зв'язків.

Результати емпіричного дослідження: Використання отриманих даних для покращення соціальних послуг, направлених на підтримку сімей у військовий період.

4. Розвиток комунікаційних навичок.

Застосування класифікації форм шлюбних зв'язків: Навчальні модулі з розвитку комунікативних навичок, адаптовані до різних типів сімейних відносин.

Емпіричне дослідження впливу війни на шлюбно-сімейні стосунки: Розробка спеціалізованих програм заручникової та партнерської терапії для подолання негативних наслідків війни.

5. Сприяння соціальній адаптації

Підходи до дослідження впливу війни на сімейні стосунки: Ініціювання соціальних проектів та програм, спрямованих на полегшення процесу адаптації сімей, які зазнали впливу війни. Це може включати роботу з громадськими організаціями та соціальними службами для надання ресурсів та підтримки.

6. Організація спільноти та мереж підтримки

Організація та методи емпіричного дослідження: Створення мереж підтримки, що складаються з фахівців, волонтерів та інших сімей, які пережили подібні виклики. Це дозволить обмінюватися досвідом, надавати емоційну підтримку та практичні поради.

7. Розробка освітніх програм

Аналіз результатів дослідження: Розробка освітніх програм, що включають в себе інформацію про вплив війни на сімейні відносини, стратегії впорядкування та способи підтримки психічного здоров'я.

8. Залучення експертів та фахівців

Використання емпіричних даних: Активне залучення психологів, соціальних працівників, та інших фахівців для надання консультаційних та терапевтичних послуг, на основі отриманих даних та висновків.

Ця програма рекомендацій має на меті не лише допомогти сім'ям адаптуватися до умов війни, але й забезпечити їм необхідні ресурси та підтримку для зміцнення внутрішньо сімейних зв'язків та відновлення психологічного благополуччя.

Узагальнюючи, розділ 3 надав важливий інсайт у взаємозв'язок між війною та шлюбно-сімейними стосунками, а також запропонували шляхи подальших досліджень та можливості для покращення підтримки військових сімей у важких часи війни.

ВИСНОВКИ

У ході цієї роботи дослідили складні та багатогранні соціально-психологічні аспекти шлюбно-сімейних відносин у надзвичайно важких умовах війни. Виявлено, що військовий конфлікт суттєво впливає на емоційний стан, психологічний клімат у сім'ї та міжособистісні взаємодії між партнерами.

У розділі основи теорії та методології дослідження шлюбних відносин ретельно розглянули теоретичні засади та методологічні підходи до дослідження шлюбних відносин. Проведений аналіз дозволив нам визначити ключові концепції та теорії, які лежать в основі розуміння шлюбних відносин, включаючи їх соціальні, психологічні та культурні аспекти. Ми виявили, що шлюбні відносини можна ефективно досліджувати через призму різноманітних теоретичних підходів, таких як системна теорія, теорія соціального обміну, психоаналітична теорія, та поведінкова теорія. Кожен з цих підходів пропонує унікальні інструменти для аналізу та розуміння динаміки шлюбних відносин, їх впливу на індивідів та сім'ї в цілому. Методологічно ми визначили, що для всебічного дослідження шлюбних відносин необхідно використовувати комбінацію кількісних та якісних методів. Це дозволяє не тільки зібрати об'єктивні дані про поведінку та взаємодії в шлюбі, але й глибше зрозуміти емоційний та особистісний контекст цих відносин.

У підсумку, цей розділ закладає теоретичну та методологічну основу для подальшого детального дослідження шлюбних відносин, їхніх особливостей, проблем та можливостей, що виникають у різних контекстах та ситуаціях.

Перш за все, було зафіксовано зростання рівня стресу та анксіозності серед членів сімей, що прямо чи опосередковано зазнають наслідків війни. Це, у свою чергу, веде до змін у звичайних патернах спілкування, збільшення конфліктних ситуацій та зниження емоційної згуртованості. Також виявили, що в умовах війни значно підвищується важливість підтримки та взаєморозуміння між партнерами. Спільне переживання труднощів може сприяти зміцненню

сімейних відносин, але лише в тому випадку, коли обидва партнери готові активно працювати над вирішенням виникаючих проблем і підтримувати один одного. Водночас, було встановлено, що тривалі стресові ситуації, пов'язані з війною, можуть призводити до глибоких емоційних травм та станів, що ускладнюють здатність індивідів підтримувати здорові та гармонійні стосунки.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, оскільки Україна вперше за багато років опинилася у стані війни. Сімейне життя – це великий екзамен для людей. А існування сім'ї у кризовому воєнному стані – це подвійне випробування на міцність, витривалість, стійкість української родини, що споконвічно вирізнялася власними традиціями, фертильністю, повагою до всіх членів родини та опорою на християнські моральні цінності.

В ході дослідження, було визначено методичну базу для діагностики необхідних параметрів, обґрунтовано програма дослідження, послідовність її реалізації, та методики. Відповідно до останніх було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на визначення особливостей самосвідомості особистості в воєнний час – рівня тривожності, нервово-психічної стійкості, рівня депресії та різноманітних фобій.

Виявлено, що переважна частина піддослідних з експериментальної групи (люди, що звертались за допомогою до психолога з емоційними проблемами), мали високий рівень тривожності, схильність до значного занепокоєння, хвилювання в більшості ситуацій, високої психоемоційної напруги, недостатньої впевненості у собі, і як наслідок, підвищений ризик дезорганізації поведінки і діяльності в стресових умовах. В контрольній групі (люди, які суб'єктивно не мають емоційних проблем) спостерігався переважно середній, допустимий рівень тривожності, що опосередковано свідчить про їх достатню стресостійкість, уміння управляти своїм емоційним станом, навіть в стресових ситуаціях. Також переважна частка людей із експериментальної групи мали низьку нервово-психічну стійкість, що свідчить про підвищене переживання ними загрози для своєї особи, відсутність ефективних способів подолання труднощів, підвищений ризик дезадаптації в стресі.

Таким чином результати емпіричного дослідження підтвердили необхідність проведення з експериментальною групою корекційної програми для покращення емоційного стану особистості під час війни та підвищення стресостійкості.

Слід враховувати, що сім'я має потужний вплив на всі соціально-економічні процеси. Всебічна підтримка сім'ї, сімейного способу життя є передумовою збереження та успішного розвитку української держави. На разі для нормалізації умов життя української сім'ї, повернення в Україну тих, хто був вимушений іммігрувати, найважливішим є вирішення питання безпеки: якщо не завершення війни, то значне покращення безпекової ситуації у регіонах, віддалених від військових дій. Вкрай важливим є вирішення житлової проблеми для тих сімей, чиє житло було пошкоджене чи повністю зруйноване. Досвід свідчить, що більшість українців «прив'язані» до свого житла, і для них важливо, що є куди повертатись. На нашу думку, важливим фактором повернення вимушених іммігрантів на батьківщину є міцні сімейні зв'язки: не тільки подружні, але і між батьками і дорослими дітьми, братами і сестрами.

Необхідно продовжити дослідження впливу війни на українську сім'ю: змін у шлюбно-сімейних процесах і структурах, нових тенденцій, які на початку повномасштабної війни можуть бути ще не помітні. Зрозуміло, що війна змінить українське суспільство, зміни торкнуться і української сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова С. Компенсаційний приріст народжуваності в Україні: очікування, чинники, перепони. *Демографія та соціальна економіка*. Київ, 2022. Вип. 4. С. 3-22.
2. Алієв, Ш. Вчинкова природа практики (філософсько-психологічна інтерпретація творчого діалогу В.А. Роменця із М.М. Бахтіним). *Психологія і суспільство*. 2012. Вип 3. С. 20-37.
3. Бацилева О. В., Астахов В. М. Підготовка до батьківства як етап соціалізації особистості. *Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Київ, 2018. С. 13–20.
4. Афанасьєва Н.Є. Основи психогігієни та психопрофілактики: Навчальний посібник. Харків, 2016. 91 с.
5. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Видання друге, доповнене. Житомир, 2008. 232 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходінки до духовності : Наукове видання. Київ, 2006. 272 с.
7. Берн Е. Ігри, в які грають люди. Люди, які грають в ігри. Київ, 2013. С. 67-85.
8. Буряк О. О. Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. Харків, 2015. Вип. 3(44). С. 137–141.
9. Ващенко В. Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 40. С. 33–49.
10. Веселовська М. Я жінка, я боюся? Як захиститись від насильства. Київ, 2002. 35 с.

11. Війна прийшла в сім'ю: Чому розлучені бійці та покинуті дружини звинувачують у всьому АТО / за ред. Емінової В. Depo.ua, 2016 URL: <https://www.depo.ua/ukr/life/viyna-priyshla-v-sim-yu-chomu-rozlucheni-biytsi-ta-rokinuti-24112016154900>.
12. Вікова психологія: Навчальний посібник / за ред. О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. Київ: Центр навчальної літератури, 2012. 376 с.
13. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / за ред. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська та ін. Київ: Каравела, 2006. 344 с.
14. Волошин П. В. Шестопалова Л. Ф., Підкоритов В. С. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація : Методичні рекомендації. Харків, 2002. 47 с.
15. Горностаї, П. П. Групові психологічні феномени у сімейній психотерапії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Вип. 21 (24). Київ, 2008. С. 23-35.
16. Гендерні перетворення в Україні / за ред. Л. М. Амджадін, О. Ю. Костенко, Е. М. Либанова та ін. Київ, 2007. 165 с.
17. Державна доповідь про стан сімей та шляхи реалізації державної політики з питань сім'ї за підсумками 2014-2015 років. Київ, 2016. 135 с.
18. Дешенко В. С. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2001. 559 с.
19. Досвід організації психологічної роботи під час ведення збройних конфліктів, підготовки та виконання миротворчих завдань : *Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів* / за ред. В. Наконечний, В. Клименко, Н. Копаниця. Київ: Соціально-психологічний центр ЗСУ, 2013. С. 48-56.
20. Етимологія насильства над жінкою в сім'ї. *Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики* : Матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції. Київ, 2002. С.119-130.

21. Запобігання і протидія насильству в сім'ї : методичні рекомендації для соціальних працівників. Київ: ДЦССМ, 2004. С. 5-12.
22. Зонова О.І. Сутність феномену страху особистості в історичному екскурсі філософії та психології. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Київ, 2007. Вип. 10. С. 122 – 130.
23. Кальницька К. О. Особливості соціально-психологічної роботи з жінками, жертвами насильства в сім'ї. *Соціальна робота як чинник гуманізації суспільного буття: Український та міжнародний досвід* : Тези доповідей та виступів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 3-4 грудня 2010 року). Чернігів: ЧДІЕУ, 2011. С. 114-120.
24. Комплексне дослідження: Як війна змінила мене та мою країну. Підсумки року. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yuna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html.
25. Коленіченко Т. І., Левицька Н. С., Грицай С. О. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми ресоціалізації комбатантів в Україні. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2018. Вип. 2 (12). С. 51–57.
26. Коробка Л. М. Соціально-психологічна адаптація спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. Вип. 4. С. 76–82.
27. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика : навчально-методичні рекомендації. Львів, 2021. 62 с.
28. Корольчук М. С. Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності. Київ: КВГІ, 1996. С. 55-67.
29. Кризова психологія: навч. посіб. / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків: НУЦЗУ, 2010. 401 с.
30. Кубіцький С.О., Черняк А.І., Дубровинський Г.Р., Васильєв С.П. Основи загальної та військової психології і педагогіки : навчальний посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 34-55.

31. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 128 с.
32. Лесков В. О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : автореф дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2008. 22 с.
33. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. Вип 2. С. 37-42.
34. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ, 2006, 240 с.
35. Маркова М. В., Козира П. В. Постстресові дезадаптивні стани на тлі соціальних змін: аналіз проблеми. *Медична психологія*. 2015. Вип. 1(37). С. 8–13.
36. Митник Т. Особливості психічного здоров'я особистості: критерії та показники. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 269-271.
37. Нечерда О. Коли в сім'ї насильство. *Науковий світ*. 2000. Вип. 8. С. 12-18.
38. Ньюстром Дж. У., Девіс К. Організаційна поведінка. Львів, 2001. С. 22-40.
39. Осадько О. Страх тривожності: специфіка психологічної допомоги. *Психолог*. 2004. Вип 13. С.9-12.
40. Основні негативні емоційні стани військовослужбовця у процесі військово-професійної діяльності : *Вісник*. Київ, 2012. С. 23–25.
41. Папуча М. В., Кричківська Т. Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. Ніжин, 2001. 146 с.
42. Ронгинський, Т. І. Синдром вигоряння у соціальних професіях. *Психологічний журнал*. Луганськ, 2002. Вип. 3. С. 85-95.
43. Слюсар Л. І. Українська сім'я в умовах війни. *Демографічні процеси*. Київ, 2023. 18 с.

44. Хвисюк О. М., Маркова М. В., Марков А. Р. та ін. Клінічна специфіка й особливості психопатогенезу дезадаптивних станів у цивільного населення в умовах соціального стресу і консцієнтальної війни. *Український вісник психоневрології*. 2017. Вип. 1(90). С. 29–38.

45. Шосте загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (березень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyu_opros_adaptaciy_a_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html.

46. Kessler R.C., Walters E.E. Epidemiology of DSM-III-R major depression and minor depression among adolescents and young adults in the National Comorbidity Survey. *Depress Anxiety*. 1998. Vol. 7. P. 3-14.

47. Harrington R. Affective disorders: Modern approaches. *Child and adolescent psychiatry*. 1994. P. 330-350.